Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың политикалыг-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 143 (14865) 1992 чылдың июль 28, вторник Солунга ат салган шагы 20.40 Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

НААДЫМГА УТКУШТУР

Каа-Хемниң калбак эзимнериниң кыдыында алаактарда сиген бо чайын чаатай өскен. Арга-арыгларының аразындаа мал чемнерин белеткеп болур. Мында меде дээш, оон өске-даа янзы-бүрү чемиштиг сигеннер үнген.

Болаада шыныааларның шуптузу «Кызыл тук» совхозка хамааржыр. Бо ажыл-агыйда элээн каш бригадалар, звенолар мал чемнерин белеткеп кирген. Механизастаан аргаы ажыглаарга ажыл элээн бүдүүгүр болуп турар. Сигенчилер Наадымга төлептиг ужуражыры-биле республикада чарлаттынган шалыпчы айга ынчаар киржип эгелээннер.

Шөлдериниң кайы-даа талазынче көөрге, хөпээннер-ле көвүдээн-дир. Сараттар база тургулаар. Каа-Хемниң кыдыында тулаалыг алаак. Ооң терек сигенин ол ажыл-агыйның чылгычызы Антон Салчактың звенозу кезип, бөлүп эгелээн. Бежен ажыг гектар шыктың кылын өлениң трактор-биле эрткен хүннерде кестирип каан.

Звенода Кол Орай-оол, Алик Идам болгаш оон өскедаа малчыннарның салган хөпээннери хөлчок дыгый болду. Дугуйларлыг дырбааш сөөрткен доруг аътты башкарып чоруур эрестиг оолдуң адын Алексей Лопсан дээр. Кургаан мал чеми дырбаштың бизин дораан дола бээр. Огулдур келген өлениң чыды ырактан-на билдинип тур.

— Оюм деп черде ийи чүс ажыг чылгывыс бар. Кыжын ол хамык малга бээр хөй-ле чем херек. Ынчангаш чеженнидаа белеткээр бис. Бо черге хар улуг дүжер. Мал одары бергедей бээр болгай — деп, Антон Салчак ылавылап чугаалааш, хөпээннерин эштерибиле улай-улай салып чорупту.

ЧУРУКТАРДА: чылгычылар мал чемнериниң белеткелинде. Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ, Виктор ТЫРТЫКТЫҢ фотолары.

СИГЕН ЭЛБЕК, ЧҮГЛЕ КҮШ ХЕРЕК

Бии-Хемде «Сесеранг» совхозтуң сигенчилери болгаш малчыннар бо чылдың сиген кезилдезиниче организастыг киргениниң бо харысалгалыг ажыл багай эвес темпилиг чоруп турар.

Ажыл-агыйның кол сиген кезер черлериниң бирээзи — Биче-Баян-Кол хемниң уңунда бо чылын сиген багай эвес үнген. Ында совхозтуң сиген кезер тускай бригадазының ажылчыннары бо хүннерге чедир дыка хөй девискээрден сигенни кескеш, кургадып, сараттап турар. Машина-тракторларга ажыглаар кыварр-чаар материалдар болгаш сигенчилерниң аъш-чембиле хандырылгазы амдыызында багай эвес. Бо ажылды совхозтуң удуртулгазы кол кичээнгейге алган.

Малчыннар шупту ырак чайлагларже көшкен-даа болза, барык кижи бүрүзү бодунуң кадарган малынга сигенни немей кезип ап турар. Чижээлээрге, хоочун малчын Каадыр-оол Салчак Биче-Баян-Кол - унунда кыштааның чанындан 10 тонна хире сигенни кезип алган. Ажылишке ооң малчын күдээлери, Кызыл хоорайда чурттап турар дунмалары дузалашкан.

Ажыл-агыйның еске-даа девискээрлеринде сиген кезилдези бо хүннерде улам шапкынчып турар.

(Бистиң корр).

ЧҮНҮ КЫЛЫРЫ ТОДАРАТТЫНГАН

Тываның күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар министерствозу районнарда, хоорайларда күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар төптериниң директорларының семинарын Кызылга эрттирген. Олар ийи хүннүң дургузунда ажыл-чорудулгазында чаа үүлдерни, чедир кылдынмайн турар ажылдарны, моон соңгаар боттандырза чогуур хемчегларни билип алганнар.

Республиканың күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар министри Ч. С. Монгуш семинарны ажыткаш, министерствонуң, ооң районнарда, хоорайларда төптериниң мурнунда кандыг сорулгалар салдының турарын чугаалаан.

Тыва Республиканың Чазааның өртек болгаш өртек тургузар комитединиң даргазы Ю. Н. Хлыбов «Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң болгаш рынок экономиказын тургузарының айтырыгларының, өртек политиказының дугайында» илеткелди кылгаш, чедингир тайылбырны берип, билдинмес айтырыгларга харыылаан. Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң килдис эргелекчизи, экономика эртемнериниң кандидады Г. Ф. Балакинаның «Тыва Республиканың бүдүрүкчү күштериниң социкультурлуг факторларының дугайында», ол-ла комплекстиг килдистиң эртем ажылдакчызы А. А. Санчайның «Улус-биле харылзажырының психологтуг база сагыш-сеткил үндезиннериниң дугайында» болгаш өске-даа, илеткелдерни семинарның киржикчилери дыңнаан.

Төптүң директорларының хүн бүрү ажыл-чорудулгазын экижидеринге, эде тургузарынга хамаарышкан элээн каш илеткелдер семинарга болгаш, Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар министерствонуң кол специализи О. М. Көже кижилерни ажыл-биле хандырарынга Тыва Республиканың чонунун өөрүлде байдалының салдарының дугайында, күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар министрниң бирги оралакчызы К. Н. Полтавцева министерствонуң 1992 чылдың бирги чартыында ажыл-чорудулгазының түңнелдериниң талазы-биле илеткелдерни кылган.

Семинарның ийи дугаар хүнүнде килдистер начальниктери, күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар төптериниң директорлары боттарының ажыл-чорудулгазының дуржулгазының, бергелериниң, моон соңгаргы боттандырар деп турар херектериниң дугайында чугааланнар.

Районнарда, хоорайларда төптериниң ажыл-чорудулгазын организаставарынга, ылаңгыя хамаатыларны хүлээп алырыг экижидеринге дузалаар ажылнычы оюннарны семинарның түңнелинде эрттирген.

Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар министр Ч. С. Монгуш семинарның ажылын түңнеп тура, төптериниң директорлары боттарының мурнунда салган сорулгаларны чогумчалыг шиитпирлээрге өөредилге, дуржулга солчулгазы дузалаарын айткан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Пенсионерлерге компенсация төлелгелериниң дугайында
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Пенсионерлерниң социал камгалалын күштелдирер сорулга-биле база «РСФСР-ге күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун хуусаадан эрте күштүг болдурар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун удуртулга болдургаш **доктаадырым болза:**

1. 1992 чылдың августан эгелеп күш-ажыл төлевириниң эң адаккы чаа хемчээлин база назылап кыраны дээш пенсиянын эң адаккы чаа хемчээлин киргиже чедир «РСФСР-де күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр тывыскан назылап кыраны дээш, инвалид болганы дээш, азыракчызын чидиргени дээш (өг-буленни күш-ажыл кылып шыдавас кежигүн бүрүзүнге), ажылдаан чылдары дээш база социал пенсияларны ап турар пенсионерлерге айда 420 рубль хемчээлдиг компенсация төлелгелерин төлээрин боттандырар.

2. Бо Хоойлу-биле көрдүнген компенсация төлелгелерин чогуур кол төлелгелерни боттандырып турар үнер дестерниң күсели-биле боттандырарын доктаадыр.

3. Россия Федерациязының Төп банкызынга пенсияларны болгаш оларга компенсация төлелгелерин туда акша-биле бирги эвелчегде хандырарын, а Россия Федерациязының Хөрөнгө министерствозунга оларны пенсия алыкчыларынга чогуур үезинде чедирерин хандырарын сүмелээр.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.
1992 чылдың июль 24.

Күрүне бүдүрүлгелериниң өре-ширелерин таарыштыр шиитпирлээриниң чурумунуң дугайында
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың июль 22 №79 Кызыл хоорай.

«Күрүне бүдүрүлгелериниң өре-ширелерин таарыштыр шиитпирлээриниң дугайында» Россия Федерациязының Чазааның болгаш Россия Федерациязының Төп банкызының 1992 чылдың июль 1-де № 458 доктаалын күүседири-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының тускай сорулгалыг күрүне чөлзилин тыпсыр дугайында дилеглерин болгаш бүдүрүлгелериниң 1992 чылдың июль 1-де байдал-биле өре-ширелерин таарыштыр шиитпирлээриниң айтырыгларын сайгарып көөру-биле комиссияны капсырылгада киргенин езугаар тургузар. Ук комиссия Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыын боттандырар талазы-биле хемчегларни 1992 чылдың июль 30-ге чедир ажылдап кылыр болгаш Тыва Республиканың Чазаанга бадыладыры-биле киирер.

2. Саарылга акша-хөрөнгилерин немештирии алырынга болгаш бот-боттарының аразында өре-ширелерин таарыштыр шиитпирлээринге сонуургалдыг күрүне бүдүрүлгелери болгаш организациялары эргежок чугула документилерни болгаш Тыва Республиканың Сан-хөө министерствозу-биле чөлзи дугуржулгазы тургузарынга үндезилелдиг санаашкыннарны 1992 чылдың август 1-ге чедир комиссияга киирер.

3. Тыва Республиканың Сан-хөө министерствозунга комиссияның түңнелдеринге үндезилеп күрүне бүдүрүлгелериниге болгаш организацияларынга тускай чөлзи шугумунуң күсели-биле саарылга акша-хөрөнгилерин немештирери-биле 2 чыл чедир хуусаалыг чөлзини бээр эргени тыпсыр.

4. Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республиканың Национал банкызы күрүне бүдүрүлгелериниң бот-боттарының аразында өре-ширелерин таарыштыр шиитпирлээриниң эргежок чугула хемчегларын боттандырар.

Ш. ООРЖАК.

. . .

Тыва Республиканың Чазааның 1992 чылдың июль 22-де № 79 доктаалынга капсырылга

Күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының саарылга акша-хөрөнгилерин немештиреринге тускай сорулгалыг чөлзи тыпсыр дугайында дилеглерин болгаш өре-ширелерни таарыштыр шиитпирлээри-биле холбашкан айтырыгларны сайгарып көөр талазы-биле комиссияның

СОСТАВЫ

Сапова С. Н. — Тыва Республиканың экономика министриниң оралакчызы, даргазы;

Салчак Н. Т. — Тыва Республиканың сан-хөө министриниң оралакчызы, даргазының оралакчызы;

Мартынова Н. Н. — Тыва Республиканың Национал банкызының даргазының оралакчызы, даргазының оралакчызы;

Мандан-Хорлуу Л. А. — Тыва Республиканың Күрүнеин үндүрүг инспекциязының начальниги;

Хлыбов Ю. Н. — Тыва Республиканың Чазааның чанында Өртектер болгаш өртек тургузулгазының талазы-биле комитеттиң даргазы;

Сат М. Ч. — Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый министриниң оралакчызы;

Кандаурова Г. Г. — Тываның Статистиканың республика эргелелиниң начальниги;

Оңдур К. С. — Тыва Республиканың Күрүне эт-хөрөнгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы;

Полевщикова Е. И. — Тыва Республиканың Сан-хөө министерствозунуң килдис начальниги;

Ховалыг М. А. — Тыва Республиканың Сан-хөө министерствозунуң килдис начальнигинин хүлээлгезиниң күүседикчизи;

Южаков Ю. П. — «Тыва кредит» коммерция банкызының баштаар черинин даргазы;

Мурыгина Т. В. — Россияның көдээ ажыл-агый банкызының Тывада девискээр банкызының баштаар черинин даргазы;

Бавуу-Сюрюн С. С. — «Тыва соцбанк» коммерция банкызының баштаар черинин даргазы.

Тыва Республиканың Чазааның чанында Даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле комитеттиң даргазынга И. И. Бадраны томуйлаар дугайында.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ АПТЫЫШКЫНЫ

Тыва Республиканың Чазааның чанында Даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле комитеттиң даргазынга Игорь Иргитович Бадраны томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1992 чылдың июль 17.

Советтер болгаш солун

ДЕМНЕЖИП АЖЫЛДААР-ЛА БОЛЗА...

Солунуларга база бисти кады ап көрүнер деп, амгы үеде республиканың районнарында солуннарның редакцияларынга дилеглер кирип турарын бодум-даа дыннаан мен. Эрзиниин район Совединиң даргазы турган, амгы район чагыргазының даргазы К. А. Мон Таңды район Совединиң даргазы Б. Д. Сат-биле сүмележип турганын дыннаан мен. Ооң ангыда, Кызыл район база ангы солуннуг болур күзелдиин мурнунда райсовет даргазы турган А. И. Барков чугаалап, харын мырынай анаа ажылдаар журналистерни безин бүдүү шилип, дугуржуп турганын билир мен. Тес-Хем, Эрзин районнар база-ла ындыг күзелдиг. Ийе, аргалыгла болза, район бүрүзү солуннуг, адак дээрге-ле бир районнуң солуннуга каттыжып алырын күзээр мындыг. Бо чүүнү көргүзүп турары ол? Советтер боттарының солуннарынга даянып дээнин ол-дур.

Шынап-ла, солуннуң, черле массалыг информация аймаанын ролю аажок улуг. Партияның командылалы дүш кеңде, ам Советтер чамдык солуннарның тургузукчулары апарганы билдингир. Чүгле тургузукчу эвес, харын Советтериң органнары боор турар. Бистин республикага хамаарыштыр ынча дээрим ол. Таңдыда «Красное знамя» солун район Совединиң органы. Парлалганын күжү улуг. Ону өзулуг-ла негелде өзугаар ажыгдаар болза, ол дээрге солуттунмас суртаалчы, эвилелдекчи. Бо дугайын билир болгаш,

Кышка белеткел

СТУДЕНТИЛЕР ОБЩЕЖИТИЕЛЕРИ

Чайның таарымчалыг хүннеринде кандыг-даа коллективтерде болгаш ажыл-агыларда келир кышка белеткел ажылдары чоруп турар болгай. Ылангыя одалга сезонунга белеткел, бажык-балгат септелгези кидин түлүк чоруп турар. Ол бүгү ажылдарның чедишкинниг болуру чуртталга фондузунга, дериг-хеременнерге кижилерниң хамаарылгазындан улуг-биле хамаржыр. Республика найысылалында өредилге черлериниң общежитиелериниң чурттакчылары оларны кайы хире ажыглап, камнал турарын улус өредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитеди хынаан.

Студентилер чурттап турар общежитиелериниң байдалы кандыгыл? Хыналданың колла сорулгазы ындыг турган. Кызылда күрүнениң башкы институдунуң общежитиезиниң иштки-даштыкы байдалы чогуур негелдеге четпес, үрелиг-бузулганда эт-херекселдер хөй боон турар. Шакла ындыг дыка сандаргай байдалда өске-даа өредилге черлериниң общежитиелери туруп турар. Чангыс-ла чижек, пединституттуң бажыныың бүгү каттарында арыгланып черлер шуптузу хирлиг, бок төгер черлер апаргаи. Суг чок. Чыт-бузу ажык. Ында чок-ла чүве чок деп болур. Дыка хөй чуртталга өрөөлдериниң эжиктери бузук, харын ажыттынмастарда-даа бар. Электри удазыннары үүк-чазык болгаш розеткалар ыуурук. Чунар өрөөлдер хирлиг, үр үениң иштинде оларны арыглаш, аштаваан болган. Ол ышкаш дыка хөй өрөөлдериниң батареялары чылытпайн туган. Ону септәрин кым-даа болдавайн турар. Чижээ, № 326 өрөөлдүң чурттакчылары дожуп кыштаанган. Ынчалган соок үеде олар электри-биле чылыттышын турганнар. Дөрт дугаар каатта дыштанырга өрөөлиниң байдалы база-ла ооң дээредевес.

Студентилерниң болгаш общежитиениң-даа чамдык эт-севин бажыныың позициязында шыгжап турар. Хөй демир оруннар ол-шуктан дадарып, үрелип калгылаан. Ында кандыг-даа салгынналышкын херексели тургустунмаан, чыт-бустуг боон турар.

Пединституттуң ол общежитиезиниң ындыг, антисаниторлыг байдалы өредилге черниң удурткучуларыңа бөлүнмези илден боон турар. Ол хамаанчок, башкылар бөлүн аказ ховар баргылаар. Институттуң администрациязы-биле студентилериниң профэвилел комитединиң аразына кандыг-даа керээ чардынмаан. Общежитиениң студентилер чөвүлели бо чылын кандыг-даа ажыл кылып чорутпаан болгаш, иштиг чуртталга черинде корум-чурумунуң үреттиниң турарының хир-чамныг байдалды чылдагааны ынна боон турар.

Келир үениң интеллигентилериниң одда болур бо пединституттуң студентилериниң ортузунга ийтинин өнүү-хөрөнгүлүн камнаар болгаш кадагалаар талазы-биле өредилге-кижизидилгелер ажылды башкылар болгаш студентилер-даа коллективтериниң чорутпайн турары өлдептиг. Бүгү талазы-биле бергедээ амгы үеде чамдык чүүм чок, иштиг чуртталганың чурумуң сагыыр студентилериниң чуруумнуң ындыг четпестериниң бар боон турары билдингир. Кижилериниң ылангыя студентилериниң угаак-медереги ону эскерип, көрбес дээр болза, черле таарышпас.

Шак-ла ындыг четпестериниң ужурундан Красноярскиниң политехникти институдунуң Кызылда филиалының хөй саңныг студентилери общежитиеге чурттаар арга чок апаргаш, хүү бажынар хөлезилеп чурттап турар. Ол өредилге черниң общежитиениң өске-даа таарымчалыг байдалдар база тургустунмаан, столовая, буфет чок. Чурттакчыларың корум-чуруму четпес, үргүлүү даашкынзеннг боон турар.

Филиалдың удуртулгазы студентилерге чурттаганың таарымчалыг байдалдарын тургузарының хемчеглерки албайн турары ооң тодаргайлыр. Ол хамаанчок, чурттакчылары үүдү чөрүй барган өрөөлдерни бажың чок кижилерге хөлезилел берип турар аразында алдептиг. Иштизи-биле ында 30 хире өг-буле өрөөлдерни арендалап чурттап турары илерээн. Өрөөл бурунуң хөлезини айда-ла 50 ден 49 рубль чедип турар.

Общежитиениң дөрт болгаш беш дугаар каттарының 18 өрөөлинде филиалдың ажылдакчылары болгаш башкылар чурттап турар болган. Ынчалза-даа олар, чижээ, директорнуң ажылдагый талазы-биле орулакчызы М. А. Ойдар бөлүн кожазы студентилерге корум-чурумну тудар, эт-хереселди камнаар талазы-биле кандыг-даа таймылыр, кижизидилге ажылын кылбайн турар.

Пединститутта ышкаш ында база-ла профком кандыг-даа ажыл кылбастаан, студентилер чөвүлели сандаваан. Студентилериниң корум-чуруунуң, амыдырал байдалының дугайында айтырыгны чугаалажып көрбестәзиден бөөр дыка үр апаргаи. Электри удазыннары үүк, розеткалар чуурук, кырык чедишпес, өрөөлдериниң, коридорларының чамдык эжиктери бузук, иштиг чок-даа болгулаар. Сонгалар карактарының шилдери дыка хөй черде бузук, коридорларны аштап, арыглаваан турарындан, үргүлү, хир-чамныг чыдар. Туалеттерде суг чок, хирлиг. Оларны арыглаар кижилер чок боон турар.

Красноярскиниң политехникти институдунуң Кызылда филиалының директорундан ындыг байдалдың канчаан тургустуганын айтыларга: «Амгы үеде студентилер дыка бай-шыырак болгай, ынчангаш квартираларга барып чурттаайлар-ла» деп харылаан. Ооң ол состери-ле бо талазы-биле айтырыгга долуу харыы боон турар-дыр.

Бо чылын ол общежитиеге «Тысьва» дээр ой ийи электри суугуну садып алгаш, турткан дээр. Оларның чамдыызы чиде берген азы тонатыынган боон турар. Ооң ужурундан студентилер боттарының плиткаларын ажыглап, оларны тумбочкалар азы столдар кырынга салып турар. Ол өрт өскүдүн болуру билдингир-дир. Хеп чуур болгаш кургадыр тускай өрөөлдер чок. Общежитиеде чаңгыс удаа солуур орун-дежек херекселдери бар. Ол безин чедишпейн турар. Ооң ужурундан санитарлыг байдалы чогуур негелдеге четпейн турар. Анаа студентилериниң болгаш өскээртен келген-даа кижилериниң арагаалаар, ыыт-шимээн үндүрер таварылгалары хөй боон турар.

Кызылдың башкы училищезиниң общежитиезиниң байдалы база-ла олардан дээре эвес боон турар. Иштизи-биле ол общежитиеде 325 кижини киир бижээн. Өрөөл бурузүнде-ле 6-7 кижи чурттап турар. Каат санында-ла чүнар чер, туалет, душ бар хирезинде, олар орта ажылдавас үреглизеи. База-ла хир-чам болган. Өске өредилге черлериниң деңнээрге, ында каат санында-ла бир кижизидикчи башкы бар. Ол хирезинде общежитиениң корум-чуруму четпес, эт-херекселдерге кам чок боон турары илерээн.

Педучилищениң № 2 общежитиезиниң байдалы дарый хемчеглевни алырын негеп турар. Ында студентилериниң болгаш башкылардың үжеп-бүлези чурттап турар. Бажын эргижирээн, балансыдан үндүр бижиттинген турбуже, ону амдыга чедип ажылдаар ужурга таваржып турар. Ооң орнунга чаа бижинны тудар кылдыр хоорхүүжомрал чыыгзрел-даа, мичээ-чаа-даа акша-хереглер чок болганындан, ол турбуну соңгаарлаткан.

Республика найысылалының студентилериниң чурттап турар общежитиелериниң ажыглал байдалы иштизи-биле багай боон турары ыыландадып, илерээн. Оларның кайызында-даа өртке удур хемчеглер суда, шлангылар чок, читкен боон турар. Рыбок харылзааларының эгелээнь-биле холбаштыр общежитиелерни сеттел, чогуур деннелге тургузары хүн келген тудумна бергедеп кел чыдар. Өредилге черлериниң аказ чарыгдаар акша-хереглери чок. Келир кышка общежитиелерни белеткәрлериниң айтырының шинтиилээри чарыгдаан. Дээди болгаш ортумак өредилге черлериниң директораттары амгы үениң бо чугула айтырының шинтиилээриниң аргазы даюй тыварыг негеттиниң турар.

Алдын-кыс КОНГАР,
ТР-ниң улус өредилге ажылдакчыларының рескомунуң харыысалгалыг секретары.

Дөжүлдей ОНДАР,
улус өредилге ажылдакчыларының профэвилелиниң ТК-ының техниктиг инспектору.

МЕРГЕЖИЛДИГ ПЕДАГОГ

Чөөн-Хемчик можуунуңа «хөлчок чараш Хөндергейнин» үнүүгә 1932 чылдың август 1-де Куулар Сенгин деп араттың өг-булезинде бичии ооп төрүттүнген. Ооң адын Доржу деп адаан. Ол бо хүннерде ол Тыва Республиканың эртеминиң алдарлыг ажыл-дакчызы, Кызылда күрүнениң башкы институдунуң доцентизи, дыл эртеминиң кандидады, РСФСР-ниң улус өредилгезиниң тергиинин, К. Д. Ушинский аттыг медальдың эдилекчизи.

Д. С. Куударның Хөндергейге төрүттүнгениндев бөөр 60 чыл болуп турардыр. Ол чылдарның он беш чыл хирези эртем ажылынга, чөөрби ажыг чылы башкылаашкынга эрткен. Оларның иштинден кол-кол онзагайларын чугаалажып көрөөлүвис.

Кызылдың № 2 дугаар ортумак школазын 1951 чылда чедишкиниг деоскаш, ол-ла чылын Абаканның башкы институдунуң төөгүдүл факультединге өренип кирип алган. Ол институтту Д. С. Куулар кызыл диплом-биле дооскаш, төрөөн Тываларына келгеш, дыл болган төөгүүнүң эртем-шинчилел институдунга эртем ажылдакчызы боон ажылдап эгелээн. Институтка ажылдаа-ла 15 чыл эрткенде, «Тыва поэзияның тургустунганы» деп ажылы-биле дыл эртеминиң кандидады деп эртем адынга ол төлептиг болган.

Бо хүннерде Д. С. Куулар тыва литература болгаш аас чогаалының талазы-биле 12 номну, 100 ажыг статьяларны, рецензияларны бижээн боон турар. Оларның иштинден кол-кол мындыг ажылдарны айтып болур: «Тыва литература», «Тыва аас чогаалы», «Төөгү болгаш амгы үе», «Тыва литератураның очериги» (коллективтиг ажыл), «Кедер-Мерген», «Кыс-Халыыр», «Тыва поэзия»... оондаа өске.

Д. С. Куулар методист. «Үстүү класстарга тыва литература» деп өредилге номнарының база методиктиг сумелерниң автору. Тыва литератураның школа программазын ажылдап кылган. Республикадарның школалары-биле сырый холбаалыг. Аныяк башкыларның кичээлдеринге олурупп, арга-сумезин бодунуң дуржулгазын могаг-шылаг чокка дамчыдып берип турар. Башкылар биле бединдер институтуң организациязы курстарга лекция, беседаны үргүлүү чорудуп, тыва литература талазы-биле арттырган семинарларга, олимпиадаларга үргүлүү киржип келген.

Институтка ол «Тыва литература болгаш аас чогаалы» деп темага лекцияны база практиктиг кичээлдерни эртирип турар. Доцент Д. С. Куулар өредилгениң чаачаа арга-методтарын дилеп тып, студентилерниң соңуургалын хүн бүгү чедип ап турар. Дээди өредилге черинде башкылаашкынының методиказын сайзырадып, аңаа мергежилдиг педагог боорга, кафедраның хоочун-даа, аныяк-даа башкылары ооң кичээлдерүнге бола олурукуп, башкының хүн бүрүде дилээшкинде турарын эскерип турар. Кафедраның аныяк башкыларының база аспирантыларының эртем, методика талазы-биле консультантызы, дагдынык-чызы. Бодунуң билиин, мергежилин аныяктарга дамчыдып берип турарын кижи бо-ла эскерер боор чүве. Ол кеззәде эвилеп-эелдек, биче сеткилдиг, могаг-шылаарын кажан-даа билбес. Ындыг кижизин аажы-чаңы-биле факультеттиң башкыларының, студентилериниң хүндүткелин чаалап ап турар.

Мергежилдиг педагог тыва литература болгаш аас чогаалының талазы-биле ханы шинчилел ажылын студентилери-биле кады чорудуп турар. Институтта «Тыва литература» деп эртем бөлүмүнүң база тыва аас чогаалының талазы-биле өредилге практиказының удуртукчузу. Чылдын-на чаачыл болган институттуң эртем-теоретиктиг конференциязында Д. С. Куулар-ның белеткәзин студентилериниң илеткелдери эки түүнелдиг боон, бедик үнелелди ап турар. Абакан-ныг башкы институдунуң эртем конференциязында чылдын-на С. Д. Куударның белеткәзин студентилери илеткелдер номчаш, шаңналмакталдыг чаныш каап турар.

Эртем ажылын хоочун башкы кижизидилге ажылы-биле сырый холбап билир. Элээн хөй чылдар дуржузунда ол куратор башкы боон ажылдап турар. Бөлүүнүң студентилери-биле Москва, Ленинград, Абакан дээш, кажа-даа чораан. Студентилери башкызынга аажок ынак. Ону чүүүн-биле бадыткап болурул дизе студентилер боттары байырлыг кежээ организасташ, С. Д. Куударга кызыл лентага сиилбип биижип каан «Факультеттиң эн эки куратору» деп хүндүлүг атты чорааарал-биле тывыскаваар. Башкызынга өөрүп четтирген, оон кижизиг мөзуушынарын сеткилиниң ханызындан илередип турганын лыннаан, көрген кижи мен. Ол чүл дээрге студентилер боттары, деканатты,ректораттың киржилгезі чокка кураторунга бедик үнелелди бергени ол-дур.

Эртем, башкылаашкын ажылынга чеже-даа чай чок үезин турза, республиканың болгаш институттуң хөй-иштин ажылынга Д. С. Куударның бо-ла киржи берген турарын эскерер бис. Институттуң эртем талазы-биле проректорунга, тыва дыл болгаш литература кафедразының эргелекчизинге, эртем-шинчилел институдунуң тыва литература болгаш аас чогаал секторунга ажылдап чораан. Амгы үеде Тыва Республиканың улус өредилгезиниң профэвилел президиумунуң даргазының хөй-иштин секретарында ажылдап турар.

Бо хүннерде хоочун, мергежилдиг, эртемден башчы тыва дыл болгаш литературага деп мергежилге башкыларын белеткәзиринге хереглаар өредилге номнары болгаш методиктиг ажылдар бижип турар. Келир үениң башкыларынга ажыктыг, үнелиг ажылдарны бижип белеткәзиринге С. Д. Куударның бичии, мергежилли, дуржулгазы четчир дээрзинге бүзүрээр бис. Ынчалза-даа башкының үре-түннелдиг дүрген ажылдаарынга бир-ле чүве шаптыктап турар дээрзин айтыры маңаа артык эвес боор деп бодай-дыр мен. Чүл ол дизе, хоочун башкының чурттап турар оран-савазында эки байдал тургустунмаанында боон турар. Азарганың бичии бажында ийи өг-буле (уруу, күдээн, ийи болу, уруунуң оглу) чурттап турар, изиг суг чок. Уруунуң эглу аңаа ажылдаар үе бөрбес, бажында ажылдаар чер чок, шаптыктаар бөөрге, артем ажылы бижиирде, көстүг бөжыннар, албан черлери азы залдар дилээр. Ооң бир үргүлүү бижиттинер ажылдаар чери национал школалар лабораториязының кабинеди. Назы-хары шору улгалы берген эртемдевге, доцентиге ындыг байдалга ажылдаары кончуг бевге, эпчок-даа боон турар. Хоочун башкының оран-савазының байдалы экижиир талазы-биле улуг күжениишкинни, сагыш салыышкынны, чогуур хемчегни институттуң ректорат черч, хоорайның күүсекчи комитеди алыр дээрзинге бүзүреп артывыс.

Ханы уткалыг эртем-методиктиг ажылдарны мергежилдиг педагог башкывыстан манап артышаан, аскежиин ажылынга улуг-улуг чедишкиннерни, эки кадыышылды күзедивис.

Кима МАРТ-ООЛ,
Кызылда күрүнениң башкы институдунуң доцентизи, педагогика эртеминиң кандидады.

Кызыл хоорайның төвүнде чоонун Амыдырал хаалырыга бажыңының бир подвалында хевистер аргыр «Азия төвү» биче будурулге ажыттынган. Ооң бөөр каш айлар эрткен. Михаил Оларович Ойдуптуң удуртканы бо будурулгениң шевердери он беш улуг хевисти аргаан. Ооң сезин улус садып алган. Бирээзинин-не өртээн 30 мун рубльге доктаатган. Ында шевер кыстар ажылын чүгле хол-биле кылырлар. Оларның белик будурукчулуг ажылдарына дузалаар машина-техникизы-даа чок.

— Хевистерни кылырына ажыглаары-биле хой дүгүн садып ап турар бис. Ону чүүн арыглаан, хоюглаар, оон чүүнү өөрер бис. Ол ажылды мен харыылап турар мен — деп, Өлзеймаа Монгуш чугаалаа-дыр.

Хол-биле аргып кылыр-даа болза, Тыва Республиканың төвүнде бир дугаар ажыттынган хевис кылыр бо будурулгениң ажыл-ижин детки-кир ужурлуг бис. Мында аргыкчыларның ажылдаар чери таарымча чок хире, Өрөөлдериниң ишти карааны, шык, соок. Чүгле ийи бичии өрөөлдер бар.

Байдал бергезимээр-даа болза, эрес-кежээ ажылдап турар аныяктарның чамдыызын адаан Надежда Бадарчы, Варя Сарыг-Нама болгаш оон өске-даа уран-шеверлер чараш ешүт хевистерни хевир киирип, аргын бар-ла чоруурлар.

ЧУРУКТАРДА: чүн эрикчизи Өлзеймаа Монгуш, хевис аргыкчылары Варя Сарыг-Нама, Надежда Бадарчы.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

Культура одагларын өжүрбес дизе...

АМЫДЫРАЛ ДЕГ, ТӨНЧҮ ЧОК

Культура ажылы, шынап-ла, төнчү чок. Бир айтырыгны шинтирлеп алырынга-даа, дараазында өске соруга туруп келир. Ынчангаш республиканың культура ажылдакчыларының мурнунга кылыр, шинтиилээр ажылдар хүн бүрү бо-ла туруп келир. Тываның төөгүүнүге бир улуг болуушкын болза чоокта чаа найысылал Кызылга «Хөөмей» деп делегей симпозиумунуң болгаш фестивальдың болуп эрткени болур. Ол дугайын солуннар арынарыңа хөөу-биле делегеннерге чыыткан болгай.

Культура ажылдарының чамдык айтырыгларынга хамаарыштыр Тыва Республиканың культура министри Чымит-Доржуевич Ондар-биле ужурашкаш, бистин корреспондентивис чамдык айтырыгларны сонуургаан.

— Делегей чергелиг улуг симпозиум болгаш фестиваль эрткен болгай, ооң түннелинге хамаарыштыр чүүү чугаалап болур силер, ам бичии дыш алган боор силер аа?

— «Хөөмей—Төв Азия улустарының культуразының онзагай чүүлү» деп хөгжүмшинчилелдиг делегей симпозиумну болгаш ооң-биле чергелештир «Хөөмей-92» деп сыгытчыларның, каргыраажыларның, хөөмейжилериниң делегей фестивалы Тываага черле бедик деңнелге организастыг болуп эрткен боор деп хуулда саная, сеткілим өөрүп чоруур кижи-дир мен. ЮНЕСКО-нуң Чингиие директору **Федерико МАЙОР** делегей ужур-дузалыг симпозиумнуң бүгү киржиккилеринге байыр чедиришкинин чорутканы улуг үнелел болур ужурлуг. Хөөмейни өөренип, шинчилеп, хөөр тадазы-биле эртем бөлүүн тургузарын, хөөмей күүседикчилерни мастерлерини автор эргелиг болган социал камгалалыңа хамаарыштыр саналдарны деткиирин ЮНЕСКО-дан дилээр эргелиг болдувус. Ооң аңгыда Кызылга делегейним «Хөөмей» эртем төвүн тургузар аңаа даштыкы чурттардан күүлүлер кижилер келгеш, өөренип са болур. Эртемденнер болза шинчилел ажылдарын кылып болгай. Мооц мурнунда аас, боостаа ырыы деп турган болза, ам бүгү делегейге хөөмей деп адаар болгаш уран чүүлүүн бир хевири болуп артар. 1995 чылда Кызылга делегейкин ийнти «Хөөмей» симпозиуму болгаш фестивалы болуруп база чедип алдывыс.

— Даштыкы залчыларывыс чамдык районнарга база четкен болгай. Олар чүүү кончуг сонуургаар-дыр. Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Даштыкы залчылар болгаш симпозиумнуң чамдык киржиккилери районнарга барган тыва улустуң чаңчылдарын, ёзулалдарын, ажыл, амыдыралын таныжып, чурумалыг черлерни көрүп, тываларның хүндүлеэчелин, оюн-тогланын магаан көргеннер. Бай-Тайганың район чагыргазының даргазы Пак сыл-оол Оюржак, культура кидизинин эргелекчизи Светлана Самбый-оол болгаш ажыл-агыларның удуртукчулары, янтакы херектер кидизинин ажылдакчылары залчыларны шыдаар шаа-биле хүүлүлеп, оваа дагылганын аңы организастаан. Корум-чурум өкн болуп, оюн-тогланы, хөгленикни чогумчалыг эрткенин демдеглексэн өскүзүн шинчилел ажылдарын кылып болгай. Мооц мурнунда аас, боостаа ырыы деп турган болза, ам бүгү делегейге хөөмей деп адаар болгаш уран чүүлүүн бир хевири болуп артар. 1995 чылда Кызылга делегейкин ийнти «Хөөмей» симпозиуму болгаш фестивалы болуруп база чедип алдывыс.

— Даштыкы залчылар ыыс чамдык районнарга база четкен болгай. Олар чүүү кончуг сонуургаар-дыр. Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Даштыкы залчылар болгаш симпозиумнуң чамдык киржиккилери районнарга барган тыва улустуң чаңчылдарын, ёзулалдарын, ажыл, амыдыралын таныжып, чурумалыг черлерни көрүп, тываларның хүндүлеэчелин, оюн-тогланын магаан көргеннер. Бай-Тайганың район чагыргазының даргазы Пак сыл-оол Оюржак, культура кидизинин эргелекчизи Светлана Самбый-оол болгаш ажыл-агыларның удуртукчулары, янтакы херектер кидизинин ажылдакчылары залчыларны шыдаар шаа-биле хүүлүлеп, оваа дагылганын аңы организастаан. Корум-чурум өкн болуп, оюн-тогланы, хөгленикни чогумчалыг эрткенин демдеглексэн өскүзүн шинчилел ажылдарын кылып болгай. Мооц мурнунда аас, боостаа ырыы деп турган болза, ам бүгү делегейге хөөмей деп адаар болгаш уран чүүлүүн бир хевири болуп артар. 1995 чылда Кызылга делегейкин ийнти «Хөөмей» симпозиумну болгаш фестивалы болуруп база чедип алдывыс.

— Хамык-ла ажылдар, хемчеглер эки эрткен ышкаштыр. Ынчалза-даа силерниң сеткилиңерге таарышпайн барган четпестер симпозиум болгаш фестиваль үезинде турган бе?

— Хамык-ла чүве кылган, тас эрткен дээр болза база шын эвес аңаа боор. «Хөөмей» деп делегей симпозиумнуң үезинде чамдык эртемденнерниң, композиторларның талазыдан четпестер тургулаан болдур ийин. Харын-даа олардың аразында маргылдаалар-даа тургулады. Ол ышкаш Улуг-Хем районунга чорун труруста чамдык организастыг айтырыгларга четпестер турганын база айтыр аңаа. Ооң ынай бир сеткілим хомудаткан чүве бар. Чамдык суваглыг-даа эвес ортумак чергелиг-даа хөөмейжилер даштыкыже «үнерин» кыыдап, ол улуска бодун «сыгап», ап, дугуржулгаан кыдыын деп саналлы хуралга чугаалап турду. Ону бүрүү-биле деткиир кижи-дир мен.

— Акша-төгерик ажылдап алырының арганы кестүп, коммерция кижилериниң амыдыралынче хапылап кирип турар бо үеде чамдык кижилер боттарын «сатып» турары ол эвес чүве бе?

— Чурт рынокче шилчээн соонда, кижилериниң коммерсиже дидими-биле киргеп чажыт эвес. Ынчалза-даа бодунуң хамаржып турар үстүү организациязын ажа халын, хуулда дугуржулга, керээ чара бөөрге эрай чурумга таарышпас деп бодаар мен. Ооң ынай боттарывыстың кылган үүлүдериви, уран үүлүүзүүтү чедир үнелел көрбөй-бөөр таварылгалар база тургулаар-дыр.

Ооң ынай чамдык чурукчулар, артистер, уран чүүл ажылдакчылары кылган ажылдарын садып, саарын билбес боор-дур. Чижеллээрге, чурукчуларны делгелге кылынар дээш барын-ла сыыртан тургаш, кылыр-дыр бис. Чамдык шыдыраа кылып, чаран турар аныяк чешеверлер монуу кана, кончаар садыглап болур чүвел-дээрзин Культура министерствозунда тускай гонорар фондузу бар дээр, ону чурукчулар ажыглап болбас улус ирги бе?

— Ындыг фонд бар. Кандыг-бир чогаалчы эки шынарлыг шин бижип каан болза, ону садып алгаш, чонга көргүзүп болур. Ооң авторунга ол фондудан төлеп бээр. Ооң ынай республика чергелиг симпозиум азы байырлал болур дей берген таварылгада, эң эки сценарий дээш база төлеп болур бис. А бир эвес даштыкы чурттарга делгелгени чурукчулар кылыр болза, чүге төлеп бербес боор. Бо фондунуң ужур-утказын билбейн, чурукчуларны акша-неегей бээр таварылгалары база тургай болдур ийин.

— «Хөөмей» симпозиумунга келген даштыкы чурттарның болгаш фестивальга киржип келген даштыкы чурттарның төлээлери бистиң сураглыг сыгытчыларывысты чалаан бе?

— Чалалгалар бар. Ылангыя Швециядан келгеш төлээлер боттары бистиң ийи хөөмейжилеривисти шилип алган. Москвага чедир билет өртектерни төлеп бердивис. Ооң ынай Швециядың төлээлери бүрүн харылаар. Ол дээрге Тываның улустуң хөөмейжилери Кайгал-оол Ховалыг, Коңгар-оол Ондар-дыр. Ында болуп турар улустуң аас чогаал талазы-биле делегей фестивалынга база киржир улус. Тускай дугуржулга өзугаар Геннадий Тумат Голландияда бо хүннерде чоруп турар.

— Уран талантылыг Геннадий Туматка Тыва Республиканың культуразының аллар-лыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты чүге тывыспайн турарыл деп айтырыгларны солуп арнынга чамдык номчукчулар көдүрүп турар. Ол дугайын силер чүү деп боолап турар силер, Чылгычы Чимит-Доржуевич?

— Бо өртеске ат тыпсын дугайында айтырыг моон мурнунда чылдарда-ла турган. Чүге эртпейн турары билдинмес. Алдарлыг ат тыпсырының тускай негелдези бар. Бир организацияга 15 чыл дургузунда үзүктел чок ажылдаанын база көөр. Ооң ынай ажылдап турар чериниң иштиг хуралының шинтири чугула рольду ойнаар болгай. Үстүнде адаанын документилер чок болуп турар. Ооң кадында Геннадий Тумат «Саян» ансамблиндеи өскээр ажылдап чоруй барган. Мен хууда бо кижиге ат тыпсырын бурун деткиирдир мен.

— Шынап, «Саян» ансамбли Америка баар деп сураг үне бергеи, ол шын ирги бе?

— Красноярск хоорайга Төв Азия чурттарының, Японияның, Кореяның, Индонезияның, Турцияның болгаш өске-даа чурттарның уран үүл фестивалы болуп эрткен. Анаа «Саян» ансамбли киришкеп, чедишкиниг болган. Олар удавас АКШ-ка тыва улустуң уран үүлүн баралгазын чедер улус. Келир чылын дугуржулга өзугаар Франция база баар. Красноярск хоорайга болган ол фестивальга биске болуп эрткен «Хөөмей» фестивалынга киришкеп, делегейним Гран-При шаңналын алган Мөнгүн-оол Ондар улусту уран талантызы-биле кайгаткан. Гран-При шаңналы дээрге ол мун рубль болгаш тускай шаңнал база «Океан» деп дыштанылга лагериңе халаа баар путёвка-дыр. Төөн-Хемчикте Бажын-Алаак ортумак школазының өөренгиччизи «Саян» ансамблиниң аотин болуп ажылдай бээр чадавас. Ол ышкаш Алексей Шойгунуң болгаш Александр Бапаның болуктери Англия чораш, өзүр чаныш кел чыдар.

— Культура министерствозу Чадаана хүрээзин күүгүраның, төөгүнүн турасказалы кылдыр катап тургузар деп чугаа шагда-ла эгелээн болгай. Бо айтырыг кандыг байдалдыл?

— Чадаана хүрээзин 1988 чылдан бөөр-ле катап тургузар дээш туржуп келдивис. Ынчан партия обкому турган болгай. Үстүнден дужаар, чагырар эрге-чагырга бистиң деткивейн турганы билдингир. Ынчалза-да бо хүннерде четчир аңаа-төгерикти алган бис. Удавас Москвадан ук хүрээзиин төлевилелин эккээр мен. Ынчан чүгле ажылчын күш херек. Коллуунда бо айтырыг үзе шинтирлеттинген. Бо дугайын та билир, та билбес кижи, Юрий Шагжы Чадаана хүрээзин тудар кижи мен, акша херек дээш чондан диленип чоруп турарын шын эвес деп көөр-дүр мен. Ол дугайын силерниң солуңга бижиди чол. Ол хүрээни культураның төөгү кылдыр эде дерип кылып алыр бис. Ооң соонда та хүрээ, та культура төөгү болуруп чоп боттары шинтирлээйлер аян.

— Культура ажылдакчыларының мурнунда ам кандыг чугула сорулгалар турүп турарыл?

— Удавас Тываның ажылчиларын «Республика хүнүн», «Наадым» байырлалдарын демдеглеп эрттирер болгай. Анаа культура ажылдакчылары шинжилдиг киржиг ужурлуг. Ол ышкаш кол-ла ажыл—кышка белеткел. Чамдык черлерде ам-даа байырлап, ойнап-хөглевишаан. Ол хиреде оттулар мөш-даш, хөмүр чок, одалга системазы үреленген болгуулар. Кышка бар удур белеткел ажылдары кончуг сулаа чоонун турары илерээн. Ынчангаш районнарже Культура министерствозунуң чамдык бөлүктерин чорутқулалыыс. Кым-на бот удур кышка эки белеткеним алган болдур, кыжын ол культура одагларындан ыыт-шоор, оон-тогланы үзүлбес болуп ужуулуг. Ынчангаш культура ажылында төөчү чок. Чүгле чонга эки баран болуп дээш ажылдаар, ажылдаар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Кижизидилге темазынга

ХАРЫ ООЛ

Күзенмаа Шавыраевна бүгү назынында, чәрби алды чылын инек эмин шөйбежилеп келгеш, чоокта чаа пенсияже үнген. Бүгү-ле мага-боду, аажы-чаңы ажылчын аялгага чанчыгып калган болгаш, ол чаңгыс-даа хүн ажыл чок аная олуруп шыдавас мен, ажыл тутпаанымда, сүзүм бастынып, шаг-шинек үстүп, халайып-ла бады баар мен дээр.

Бир кезек үеде аная олуруп чадап каашы, ол Кызылда оглу, кенинин бажыңынче чоруп аан. Автобус-машина чок дээр эвес, далдап мунар амыр чүве ышкажыл. Шавыраевна ол-ла хүн оглунуң бажыңынга чедип келген. Оглу Седен-оол аваның көрүп олурарга, оон кара чажы сыыган, элээн чугалай берзе-даа, алыс-ла ажылчын кижи болгаш, адак-бышкаа ам-даа чиик, чаңында кызыл долбан ам-даа өскүр, чараш болган.

Оглунуң чаңгыс оглуң Сергей дээрин Шавыраевна билир. Ол конькилер эгин ажыр салып алган кышкы кежээ орайтады келген. Аваның оглун кырган-аваа-биле мендилеш дээрге, ол турган, «Здравствуйте» дээн.

— Экии, оглум! Экии! Бурунгу чылын болду бе, азы бурундаа чыл апарды бе мон, аалывыска чорааныңдан бээр көрген эвес мен мону. Оглунарының өскенин але, ана ээр-теве болган.

— Что? Что говорит бабушка?

Кырган-ава көңгүс тек эвес, каш орус өстерин билир хадай чүве-дир.

— Оо, оглумнуң чаражын! Папышка деп тур! Кажан келдин деп тур сен бе? Дем чаа келдим оглум, сенээ чодураалыг чөпек эккелдим.

Ол арай шыжыга берген хевир көргүзүп, бажы халаа берген.

— Переведите, что так много говорит бабушка?

— Оглум деп тур ышкажыл —деп, ооллуң аваазы бакка-еокка орустан тайылбырлаан, — Сын хороший говорит, Сын большой стал говорит, бабушка.

— Я не сын ее, а внук. Не правильно говорит она.

Ооллуң ада-иезин мону очулдурбаанар, бир талазында ооллуң чугаазы кандай, эр-чок, ийи талазында, олар боттары база арыг орустап шыдавастар болгайлар. Телевизорда солун чүве чок боорга, кадайның оглу, кени кинолап чоруй барганнар. Бажыңда ийи кырган ишкилер артканнар.

Кадай оглун көрүп олурарга, аазы Седен-оол ышкаш дирт-кара эвес, а аазы хевирлиг, чуга ак шырайлыг оол болуп-тур. Бажының куусарыг дүгү элээн семдерээре беген, чоокта таарлаан ышкаш.

Оол столда саазын-на шокарлап олурар болган. Кырган-ава диванга кезек хажылап ыткаш, шагжа-ок туруп, оглунуң чанынга барган. Улуг көрүштүг чүве-даа чок, хөй-ле машина, чепсек дүрзүлери көзүлгүлээн. Оол кырган-аваазынче кичээнгейдаа салбас, чуруттунуп-ла олурган.

— Хевирлиг-ле чуруктар-дыр. Чурукка база өренил-ле тур сен ыйнаан, оглум?

Оол кырган-аваазыдан ан-чыгзынып олурар аян көргүзүп, саазының шугүүлү аажок улам дүрген шылыраткылааш, мынча дээн:

— Да, да это рисунок.

Эжик коңгазы эде бээрге, Сергей бир чолдак кара оол кинрип эккелген. Карак-ла бо: ол оол кырганче чазыы кончуг көргеш: — Экии, кырган-авай! — деп-тир.—Мен Сергейнин кады ойнаар эжи-дир мен. Мени Экер-оол дээр.

— Экии, оглум! Экии! Чугаакыр тыва оол кирип кээрге, калай амырай берген.

— Каш дугаарда өренип тур сен, оглум?

—Дөрт дугаарда мен, кырган-авай, Сергей чугаалады бе, алдыда кижи болгай.

Бо оол Сергей-биле база ылдык чок чугаалажыр болган. Кадай аза-муна мынча дей каапкан:

— Сен када тывалап өренип алганыр ол, оглум?

— Када-даа эвес, бажыңымга, школага база.

— Уваа, Сергей чүге тывалап билбес кижи боор, оглукужуум?

— Тывалаарымга, авам ажыңа бээр дээр кижи, а мээн авам ажылмас, харын тывалап чугаала дээр.

— Орустап база аажок билир ышкажыңчыл, оглум.

— Ийе. Орус дылды өренип турар бис, кырган-авай.

Экер-оол ол кежээ ийи кырган-авашкыларга хелемечи болуп кежээлээн. Кырган-ава Экер-оолду улуг кижигилештир хүндүлүг болган. Кырган-авашкылар бот-боттарынга мырыңай ижиклээнвер. Шавыраевна каш хонгаш-ла аажок чаныксап, баг быжыыбиле бичии турган.

Ол аалынга чаңып келгеш, ургларының бичии оглунуң, Сергейнин ылдык чокка быдырадыр орустап турар чаражын кырган-аваазынга сөлеле хөрөп берген.

Бичии-ле эрчок чүвелерге аажок шугүлдай бергилээр апарган ашак база чаагайы кончуг кылдыр хүлүмзүргүлеп, чугаазы үнүп келген:

— Мен орус дылды тек билбес кижи-дир мен. Ажы-төлүм болгаш, оларның ургуг-дарыы дазыраадыр орустап турар. Дыка-ла магалыг-дыр. А оглувустуң өөредилгези кандыг-дыр? Ол хире орустаар кижинин база тергиин-не ыйнаан.

— Өөредилгези база эки дижир чорудулар-ла.

— «Дижир чорудулар-ла» деп чүүл? Оглуңдан болуп айтырып, сонуургавас кадай-дыр сен бе?

— Сонуургаар дээрге, ие-ле чугаалажыр ышкажыс кыргаи-ишкилер ышкажыыс чүл. Чүгле аастарыыс-ла кайгажып алгаш олурар.

— «Чугаалажып шыдавас бис» деп чүүнү мынчаар дембээрен олурарың ол чүвел? Азы үнү чок оол чүве бе?

— Алды дугаарда өөренип турар улуг кижи ышкажыл. Үнү чок боор чүве бе, үннүг кижи-дир ийин. Чүгле тывалап билбес боордан башка.

— Тывалап билбес тыва кижи када чоруур чүвел?! Черле угаанын дедирлени бербээн бе, сээн?

— Харын чүгле орустап чугаалаар оол-дур ийин. Тывалап шүүт билбес кижи-дир.

— Өршээ, аныра! Чеже-даа орустаар, кыдаттаар, бурят-таар турган, тыва кижи тывалап билбес болза, хурумдур оң! Ындыг кижини чүүзш дээр боор, кижи хөөрээр чүве чок кижи-дир оң!!! Хуурай берзин!!!

—Чүү, кандыг-даа болза, бистин оглувус-ла боор ыйнаан, кырган-аваазы.

— Ол оол тывалап шүүт билбес болза, а мен орустап шүүт билбес болгай мен. Сөс чугаазын билишпес болганда, сагыш-сеткилин база билишпес. Ындыг кижилер канчап төрел уксаа болур боор! Канчаарга-даа хоржок!

Кадай чүү-даа чугаалаар аайын тыпшай, кезек када карактарын чиеңциедип ора: —Та-та, кым билир силерни! Сергей бистин төрел уксаавыс болбайн, ам кымнын болур кижи чүвел?! — диген.

— Аная, вас кырынга Сергей бистин оглувус-ла-дыр харын. А чогум оон чүрээ бистин төреленимес, чүге дээрге ол бистин дылывысты билбес-тир. Өске ургларывыстын аажылдарын дыштанылгалар үезинде суг бо багай бажыңга мырыңай сыныпаже сөкүп келирлер ышкажыгай.

А Сергей бээр, бисче угаар-дыр бе? Көңгүс! Хары кижи деп чүве ол-дур. Бис оон сагыжынга-даа кирбес бис.

— Ча-чаа! Оожумнап көр, кырган-аваазы. Бичии кижи өзүп келгеш, бодунуң дыл-домаан өөренип, миниг бээр-ле ыйнаан.

—Бичии кижиде чүү бооруп аан. Сергей-биле мээн кырган-адашкылар болур оруувусту Седен-ооларның мынчаар дуглап кааны ол-дур. Ындыг эрттир хувискаалчаан мугулай чорук оларның боттарынга-даа эки чүве көргүзерин билбес мен.

Кадайның сеткил-сагыжында бир-ле чүве херелленип келген: бодап олурарга, аная Сергей эвес, а Экер-оол хөй катап, тода, өңгүрү аажок кылдыр сагындырып келир боор-тур. Ынчангаш ол мынча дей-дир:

— Дадайым ынай! Бо ашактын алгырып олурары ужуруг-даа эвес чүве бе?

Ашак аажок хандыр улуг тынган:

— Төрээш, азырап алган бодунуң-на төлүн бир-ле өске хары кижи кылып алыр деп чүве база турар чүве-тир аа!!!

Монгуш ЭРГЕП.

БИЧИИ ЧАШТАРНЫҢ ЧЕМИНГЕ

Хар четпээн назылыг бичии чаштарны азырап чемгерер сүттен кылган янзы-бүрү чемнерни тып алыры сеңгүү чылдарда кончуг бергедей берген. Шынаа-ла, амгы үеде коммерция магазиниринде садып турар улуг өртектиг кургаг сүттериң шынарын бизин чүүаалаваска, оларны тып садып алыры бергедей берген. Ол продукцияны даштыкы чурттардан садып эккелген чүве болганда, оларны кажан кылганын, шынары кандыг боон турарын тодарадып билип алыры кончуг берге.

Бо айтырыгны шинтпирлээ-рениң бир аргазын Ставрополь крайда Киров районуң «Инновация» дээр будүүрлеге-коммерция фирмазы дилеп тыпкан. Фирманың ажылдакчылары чурттун болгаш даштыкының эртем албан черлери-биле чугаалажып турган, Ставропольете ургулар азыраар сүт продуктуларын будүрер улуг күүлүг комплекстн тударының бүгү-ле белеткел ажылдарын кылдырып алган. Бо айтырыгны шинтпирлээрнге Не-чаштын кадының камгалаар делегей фондузу база киришкен болгаш ук комплекстн ол черге тудуп болур деп чөпшээрелин берген.

Чаш кижилерни азыраар чемни кылып будүрер будурулгенин кандыг янзылыг болурун, оон кылган продукциязының шынары делегей стандартынга дүгжүр бе дээрзин ук фондунуң специалистери тодараткан. Ургулар чеми аная чем эвес болгай. Ол бичии организмге таарышкан, хоолулуг болгаш хора чок болур ужурлуг. Ындыгының ужурунда комплекске кандыг үксаанын инектерин азырап саарыл, инектерниң оттаар одарларынын, ижер сугларының экологтуг байдалы кандыгыл дээш, оон-даа өске айтырыгларны тодараткан. Киров район Ставропольде, химиктиг будүүмелдер холушпаан оттсигенниг чер болган. Ол крайда саан турар инектерде кандыг-даа аарыг чок —арыг эзт, сүттүг инектер болган.

«Инновация» фирма комплекстн Американың «Эббот» дээр фирмазы-биле кады тудар дугайында керээни чарып алган. Америк фирма ындыг хевирлиг комплекстер тудар талазы-биле улуг дуржулгалыг организация. Ынчангаш бо комплекстн бир чыл хуусаала тударын планнап турар. Оон тудуунга түс черде ажылдап турар чамдык кооперативтер болгаш совхоотар база киржир. Тудугга кайы черлер киржип болурун шилип алыр дээш тускай конкурсту чарлаан турган. Оон түңнелинде эң эки шынарлыг продукцияны (эзтти болгаш сүттү) будүрүп кылып турар коллективтер шилип алдынган.

Ургулар чеми кылып будүрер дериг-херектерни «Эббот» фирма бүрүү-биле эккээр. Делегейниң элээн хөй чурттарында дериг турган болгаш бүгү талалыг шенелде-хыналданы эткен дериг-херектерни аная тургузар. Сүттен алдының болдунар бүгү-ле продуктуларны кылырын ол дериг-херекте хандырар. Ургулар сүдүгүн артынчы үүлдериниң бирээзи ак саржат болур. Сливочное маслону (будүрүлгенин артынчызын) коммерция магазиниринге саткаш, оон эвээш эвес орулганы алыры баш удур санаттынган.

Комплекс бир хар чедир ургларга бээр янзы-бүрү хевириңе (өске холуксаалыг болгаш холуксаа чок-даа) будүрер заводтарлыг болур. Ол заводтарга хереглээр чиг от болур сүттү кайынын алырыл деп айтырыг база шинтпирлеттинген. Ставрополь крайда мал азырап, эки шынарлыг сүттү будүрүп турар фермер болгаш тараачын ажыл-агыйлар саттан сүдүн ацаа дужаар эргеңе алган. Оларның дужаан турар сүдүнүң шынары кандыг боон турарын амгы үеден эгелээш лабораторияга доктаамал хынап эгелээн.

Крайның эрге-чагырга оргаинары комплекстн тударынга хамаарышкан айтырыгларны шинтпирлээрин холга алган. Оны тудар черин тускайлап берген. Тудугга хереглеттинер материалдарны кайы черлерден алырын дугуржүп эгелээн. Комплекстн тударынга өске-даа фирмалар болгаш фондулар киржирин күзеп турар. Чижээ, Горбачевтың фондузу аная киржир дугайында күзелин илереткен.

Комплекс долу күчүзү-биле ажылдай бергеш, чыл санында 26 миллион пакет кургаг сүттү будүрер. Бир пакеттин денизин 450 грамм болур. Амгы үеним эң чаа дериг-херекте-рн-биле дериттинген бо комплекс ажылдап эгелей бээрге, чуртка ургуларн чеминиң дугайында айтырыг шинтпирлеттинер. Оон продукциязының чамдык кезиин даштыкы чурттарга садары база көрдүүп турар.

(«Известия» солундан).

ИЙИГИ НОМЕРДЕ

Бот-догуннаан Тываның улусчу намының солуунуң ийиги номери «Таңды-Тыва» деп чаа ат-биле үнген. Оны ындыг ат-биле Россия Федерациязының парлалганы болгаш информацияның хостуг чоруун камгалаарының Тыва-да девискээр хайгаарал инспекциязында бүрүткээн.

Солуунуң бо номеринде республика наңысылалы Кызыл хоорайда эрге-дужаал туткан кижилериниң национал составының дугайында «Амыдыралда ындыг эвес» деп чүүлү номчуп, боланып, боттарынарга түңнелди үндүрүп болур силер. Ийиги арында чыыттынган «Ажылга дем херек» деп чүүлде улусчу намның чоокку сорулгаларын бижип турар.

Дүшкен ССРЭ-ниң күрүне чажыттарының бирээзи турган хаарлыг хоорайлар дугайында «123 миллион артык кижи» деп чүүлү номчуп болур силер. Солунда Бай-Тайганы дагаанын «А-а, богда!» деп рубрика адаанда парлаан.

БТУН-нуң чаа солуну республиканың бүгү номчукчуларынче тарап эгелээн.

(Бистин корр.).

ЧОНГА ТААРЫМЧАЛЫГ КЫЛДЫР

Чоокта чаа Кызыл хоорайга болгаш районнарга «дидир-дидир» тарай берген. Оон утказы мындыг: «Азия төвү» камгаладылга фирмазы хоозураан дүжер. Камгаладылга керээзи чарган улус хереченнерни дүрген дужаагаш, акшазын дүрген ап, керээниң хуусаазын үзер» — дээн чугаасоот тывылган. Ол чугаанны тывылган ужурун тайылбырлаарга мындыг: амыдыралдың холушкак камгаладылгазы, амы-хуу камгаладылгазының хевирлери амгы үеде бир кол черин эзлеп, ажыктүзалыг болуп турар. Ындыг-даа болаа үе-шагның нарыдап келгени-биле холбаштыр камгаладылганың бо хевирин эде көөрү негеттинип келген. Чогум-на шак бо таартышкынның ужурун чамдык кижилер чедир билбейн, үстүнде «дидир-дидир» үндүрүп турар ужур-даа ында.

Чаартылга мындыг — чижээ, 500 азы 1000 рубль хемчээлдиг камгаладылганы керээзи бо үеде чонуң материалдыг соңуургалын хандырып шыдавас апарган. Ынчангаш 1992 чылдың октябрь 1-ден эгелеп амыдыралдың холушкак камгаладылгазының, чаштар камгаладылгазының база өскүнүр үезинде чедир камгаладылганың тарифтерин (дадывырларын) улгаттырган.

Бир эвес хуусаазы төнмээн камгаладылгалар бар болза, бо чылдың октябрь 1-ге чедир эрги тариф-биле (эрги төлевир өзүгаар) керээде айытқан хуусаа төңгуже төлеп болур. Чижээ, камгаладылганың хуусаазы 1993 чылдың августаайда доостур, ай санының төлевири 9 рубль 25 кепеек. Келир чылга чедир арткан 12 айның дадывырын ам ниитизи-биле 111 рубльди төлеп болур. Керээ келир чылдың августаайга чедир күштүг болуп артар. Бир эвес бо чылдың октябрь 1-ге чедир ынчаар төлеттинмес болза, чаа улгаттырган тарифтер-биле ай санында төлеп болур. Азы эрги хевирниң керээзин чаа чогаатты-ган «Ажылчыдыл» хевирлериче шилчидер ийи болур.

Үеним негелдезинге дүүштүр чаа-чаа хевириин камгаладылга хевирлерин чогаадып кылган: Ол болза: «Эгидилгелиг камгаладылга», Оны бистин республикада кылып эгелээн. Камгаладылганың бо хевириниң онзагай талалары — дадывырын чангыс удаа төлөөр, камгаладыышкына салдарлыг таварылгада төлевирин хуу немеп, каш катап хейну төлөөр. Оон-биле чергелештир назы четпээнниңиң чыылдалыг база шыгжалыг камгаладылгаларын база-ла үстүнде хевирлиг кылдыр демейлеп кылган.

Бо хүннерде республикада эрги керээлерин чаа камгаладылга хевирлериче шилчидер ажыл чоруп турар.

Камгаладылгалыг кижилер чарган керээзинин хуусаазын тодарадып база чаа хевириңиң камгаладылгаларын билип алыры-биле «Азия төвү» фирмаын хоорайларда, районнар төптеринде салбыларын ажылдакчылары-биле, агентилер-биле харылзажыры чугула.

Оолчуган КАРА-ООЛ.
Тыва Республиканың «Азия төвү» камгалал фирмазының улуг инспектору.

Политиктиг шүлүк

КАНЧАП ЧОРААН УЛУС БООР БИС

(Пародия)

...Төрээн черниң шак ол
байлаан
Төтчеглекчи кырып каапкан.
Элеш кыынар чүве-даа чок,
Эзи шөлдер артып калган.

Төтчеглекчи дээрбечилер
Төрээн черим хыдып турда,
Эрге туткан эштер безин
Эмин эрттип турдулар чоп...

Биче-оол ДОЮНДУП.

(«Шын» № 112).

Саян ажыл келгеннерин
Чаныңга кээп садыызын ап,
Айтып берип, садып турда,
Арттырбайн барганы ол-дур.

Келир салгал—чонун
билбес.
Кедизин-даа бодавастар.
Черивисти куруг кагды,
Чээрен, тогдуум кырып
каапты.

Ооллдарывыс, кыстарывыс
Ажы-төлү көөр кылдыр.
Ооза-ла ховар диген
Аннарывыс өзер болзуп.

Артып калган эвээш-биче
Ан-мен, кужувусту
Ажырымчы мангыстарга,
Алыспайн камгалаалы!

Дакпай-оол МОНГУШ.

Бодал, санал

ЧУУРА ШАВАР ЭВЕС

Мени шил савалар дугайында айтырыг дувуредип тур. Бо Кызыл хоорайда шил савалар алыр черлерге баарга, акша чок азы ханржак чок болур. Ажыдар-ажытпазын, алыр-албазын ында садыгжылар боттары билир. Подвал бүрүзүнде улуг өртектиг бараанналыг коммерция садыглары бар болганда, шил савалар хүлээп алыр черлерден ынчаар ажыдып көрзе кандыг чүвел?

Кижи шил сава дужаарда хинчээн көөр, оон-моон харжак тып сөөртүр, аар шилдерни база кедүрер. Кижи бүрүзү машинатыг эвес-ле болгай. Ынчангаш бистерни хинчектевейн, шил сава алыр черлерден хейну кылып көөрүн дилээр кижи-дир мен.

Айна САРЫГ-ХУУРАК.
Сески классы.
Кызыл хоорай.

БӨМБҮРЗЕКТИҢ *судалы*

МАРЛИН ФИЦУОТЕРНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ВАШИНГТОН. Каттышкан Нациялар Организациязының Аймыл чок чорук чевулелинин шинтпирин Иракты чедир күүсетпейн турарынга хамаарыштыр Американня Каттышкан Штаттарының президентизинин парлалга албаныын удуртукчузу Марлин Фицуотер тускай медеглел кылган. «Массалыг узуткаашкының чепсектерин узуткаар дугайын-да КНО-нуң Аймыл чок чорук чевулелинин шинтпирин Иракты президентизин Саддам Хусейн күүсетпейн турарынга хамаарыштыр АКШ-тың администрациязы сагыш-сеткилдин ханы дувурээшкинин илергейлеп турар» деп, ол медеглээн. Ук шинтпирни күүседир кылдыр Ираты албадаар, оон ядролуг чепсээн узуткаарын чедип алыр төлээде, АКШ моон соңгаар Иракка удур шынгыы хемчеглеван алырынга, боочепсектер-даа ажыттаарынга белеп деп, Ак Бажыңын төлеелекмин чугаалаан.

ЯПОНИЯНЫҢ «СОҢГУ ДЕВИСКЭЭР НЕГЕЛДЕЗИ»

ТОКИО. Мурнуу Курилде дөрт ортулуктарны Россияның талазындан Японяга дамчыдын бээр дугайында япон чазактын негелдезин Японияның министрлер кабинедиинин чигине секретарынын оралакчызы Нобуо Исихара парлалга конференциязына бадыткаан. Ол дугайында Японияның Киодо цусин информация агентилери дыннаткан. Бо айтырыгга хамаарыштыр Россия Федерациязының даштыкы херектер министриинин оралакчызы Георгий Кунадзе эрткен неделяның среда хүнүнде тускай медеглел кылган турган.

ИНДИЯНЫҢ БОЛГАШ РОССИЯНЫҢ АРАЗЫНДА ХАРЫЛЗААЛАР

ДЕЛИ. Индияның болгаш Россияның арызында экономиктиг харылзаалар сөөлгү үеде элээн чалбарыг турар деп, Индияның парламент херектериниң талазы-биле күрүне министри, эртем болгаш технологиялар департаментизинин удуртукчузу Р. Кумара-мангалам медеглээн. Оон чугаалавын сөзүгаар алырга ракета моторларын (шимчедикчилерин) болгаш өске-даа чамдык технологиялар Россиядан Индия садып алыр бодап турар.

ИЗРАИЛЬ ШЕРИГЛЕРНИҢ ХАЛДААШКЫННАРЫ

БЕЙРУТ. Ливаның мурнуу девискээринде палестиннерниң янзы-бүрү отрядтарының туруштарынче халдаашкыннарны израиль шериглер ургулчулеп турар. Бо удаа Израильдиң шериг ужар күүл самолёттары эрткен пятниа хүнүнде эртенгинин беш шак чаа чедип турда, Ат-Туфак бедиктериинде муджахеддиннерниң «Хезболлах» деп чепсектиг бөлүүнүң туруштарынче халдаашкыннар кылган түңнелинде отрядтың элээн каш дайынчылары балыглаткан.

Палестиннерниң мусульман чүдүлгелиг кижилериниң иштиндеи тургустунган «Хезболлах» бөлүүнүң чепсектиг отрядтары израиль эжелекчилерге удур демиселди хөй чылдар дургузунда чорудуп. Израильдиң эжелеп алган араб девискээрлерни хостаарын негеп турар.

«Саут аль Ватан» радиостанциясын дамчытканын сөзүгаар алырга, Ливан армиязын агаар халдаашкынынга удур күштери Израильдиң халдап келген самолёттарын боолаан.

ПОРТУГАЛИЯ ШЕРИГ КОРАБЛИН ЧОРУТКАН

ЛИССАБОН. Португалия болза, Барыын Европа эвилелиинге болгаш НАТО-нуң составына кирип турар. Ынчаарга Югославияга удур Барыын Европаның элээн каш чуттарыынаар хөй шериг корабльдерин чорутканын моон мурнунда дыннаткан. Амгы үеде ол шериг корабльдери Югославияны долгандыр далай эриктерин дургаар таныыладап чоруп турар. Бир эвес Югославияда дайын чоруулдары катап эгелээр болза, АКШ-тын болгаш Барыын Европа чурттарының шериг корабльдери Боснияның болгаш Герцеговинаның кургаг чер девискээринче хөй десант шериглерин дүжүрерин планнап турар. Барыын Европаның болгаш Американня Каттышкан Штаттарының хөй шериг корабльдеринге немештир «Роберту ивеим» деп күүлүг шериг кораблин Португалия мырынай чаа Югославияның девискээринче угландыр чорудукан.

КАРА-БАЖЫНДАН ДЕЗИП ҮНГЕН

МАДРИД. «Медельинский картель» деп эң улуг болгаш чажыт делегей организациязы кара-таакпы аймаан чажыды-биле будүргеш, хөй чурттарже, биргиээлчегде Американня Каттышкан Штаттарынче болгаш Латин Америка күрүнелериниче үндүр садыглап, хөй кончааны ап турар. Ынчаарга ол организацияның удуртукчузу Пабло Эскобер деп кижини чоокта чаа Испанияга тудуп хоруглаан болгаш, шыңгыы чурумнуг Медельиннин чанында «Энвигадо» деп кара-бажыңга олурткан турган. Кара-бажыңның кедергей бедик үш дакпыр херимнерин хөй санныг шериглер болгаш полицейжилер база айыл чок чоруктун чепсектиг отрядтары кадарын турбуже, дээрбечилерниң баштыңы оортан дезип үнген. Шериглер болгаш полицейжилер кара-бажын турар черниң бүгү районун бүзээлеткен.

ВИКТОР МИХАЙЛОВТУҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ВАШИНГТОН. Россия Федерациязының атомнуг энергетика талазы-биле министри Виктор Михайлов Американня Каттышкан Штаттарының найысылалынга барын чорааан үезинде аная парлалга конференциязын эрттирген. Ядролуг чепсекти будүрериниге ажылдап келген эң-не бедик шынарлыг болгаш улам сайыраткан уранның бүгү көрлавырларының 20-ден 30 хуузу чедир Россия 5-10 чылдаа дургузуда делегей рынокунга садыл болур деп, ол медеглээн.

Ядролуг чепсекти будүрериниге белеткээн уранны тайбын сорулгаларга ажыглаар кылдыр эде болбаазыдып кылыр талазы-биле ажылдарга америк специалистерни киириштирер дугайында АКШ-тың энергетика министерство-зу-биле чугаалажышкынарны В. Михайлов кылган. Бо ажылдарга деткимчени көргүзүп америк компаниялардан ол дилээн.

ДЖ. БЕЙКЕРНИҢ ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

КАИР. МЕН агентилелдиң дамчытканын өзүгаар алырга, АКШ-тың күрүне секретары Дж. Бейкер Чоокку Чөөн чуктун чамдык чурттарынга, оон иштинде Израильге барын чорааан үезинде ол күрүнелериниң удуртукчулары-биле чугаалажышкынарны кылып, делегейнин ол девискээринде байдалды, ылангыя израиль-араб харылзааларны сайгарып көрген.

Чоокку Чөөн чукке тайбынны катап тургузарының аргаларын дилеп тывары —Дж. Бейкерниң аная барын чорааанының кол сорулгазы болган деп, туе черниң политиктиг хайгааракчылары демдеглээн. Джеймс Бейкер бодунуң аянчоруун Сауд Аравиязынга барып дооскан болгаш, ол чурттун хааны Фахд Ибн Абдель Азиз аль Сауд-биле болгаш даштыкы херектер министри Аль-Фейсал аль Сауд-биле чугаалажыышкынарны кылган. Араб чурттарының удуртукчулары-биле чугаалажыышкынар доозулган сөөлүнде парлалга конференциязын Сауд Аравиянын хаанынын чайлаанга эрттирген. Чоокку Чөөн чуктун айтырын чогумчалыг кылдыр шинтпирлээрнинин аргазы бар болуп келген деп, ол медеглээн.

850 ТОННА ЧУЪКТУ ЧЕДИРГЕН

ЖЕНЕВА. Боснияның болгаш Герцеговинаның найысылалы Сараево хоорайның аэропортунда дузаламчы кылдыр чуъктевин чедирин эгелээнден бээр 20 хүннер дургузунда аная 3850 тонна аъш-чем болгаш эм аймаан чедирген. Хамааты дайыны Югославияның девискээринге чоруп турган үеде качыгдаан хоорайның чонунга дузаламчыны чедирери ам-даа үргүлчүлеп турар.

ПРЕЗИДЕНТ СОҢГУЛДАЛАРЫНГА УТКУШТУР

НЬЮ-ЙОРК. Американня Каттышкан Штаттарына бо чылдың ноябрьда болур президент соңгулдаларына белеткел-амгы үеде кидин тулук чоруп турар. АП агентилел америк хөй-ниитинин саналоналын алырын организастаан. Кыдыгган социологтуг шинчилелдериниң түңнелин өзүгаар алырга, америк соңгукчуларының хөй муруузу АКШ-тың демократтыг партиязындан Американня Каттышкан Штаттарының президентизинин албан-дужаалынга кандидат деэш боттарының бадылаашкынарын бээр бодап турар. Ынчаарга АКШ-тың амгы президентизи Дж. Буштун партиязы— республиканчы партиянын программазы соңгукчуларның сеткилинге четпейн турарын санал-онал алышкынарының түңнелдери бадыткаан. Чижээ, демократтыг партия экономиканы чаартыр, улам сайырадыр, чурттун социал айтырыгларын шинтпирлээр талазы-биле тодаргай программалыг болуп турар. А республиканчы партия ындыг программаны амга чедир ажылдап кылбаан.

АМЕРИК ЧАЗАКТЫҢ ДЫННАДЫЫ

ВАШИНГТОН. Иракты президентизи Саддам Хусейнинің амы-тынынче халдаашкын кылырының ораллажыышкынары бо чылдың эгезинден бээр дөрт удаа болган. Хусейнин өлүрер сорулгалыг чаа сулчээ азы ораллажыышкын дугайында медээни албаанын АКШ-тын чазаа дыннаткан. Ол дугайында Пентагонуң тускай төлөөлекчизи Пит Уильямс парлалга конференциязынга чарлаан.

ХООЙЛУ ТӨЛЕВИЛЕЛИН БЕЛЕТКЭЭР СОРУЛГАЛЫГ

ПРАГА. Бир эвес Чехословакия күрүнезинин федерациязы дужүп, Чехия болгаш Словакия айгыланы бээр болза, эт-хөренгинин үлежир дугайында хоойлу төлевилелин белеткээр сорулганы чурттуг чазаа чарлаан. Ындыг хоойлу төлевилелин Чехословакиянын Национал хуралынга чугаалажып көөр болгаш бадыдаар.

(РосИТА—СЧТА).

ООРДАН ЧАРЫП АЛГАНЫВЫС

Эки ыт ээзин камгалаар. Кызыгаарды кижиге ыт эш. Кызыгаар үрекчизин истеп чораан, чыпшыр четкеш, чер алыспайн тудуп алган таварылгалар-дыка хөй. Киноларга ыттын ажыының дугайында тодаргайы-биле көргүзүп турар болгай.

Мен номчукчуларга болумнуң ыдым-биле болган бир таварылганы таныштырар бодай-дыр мен. Ол 1954 чылдың чайынында болган чүве. Ынчан бистин өөвүс Хендергеде Базырыг деп черге бедик хавак кырынга колхозтуг бир кодан хоюн кадарын чайлаглап турган бис. Аалывыс чанынга ачамның төрели Чондан деп кижи колхозтуг молдурганын кадарын турган.

Ол чайын ачам Самдан Кыргыстыг эки ажылдааны дээш, Москва хоорайда улус ажыл-агыйының делегелгезинче колхоз баштаар чери чорудукан. Ынчан мен 14 харлыг, дүнмам Биче-оол 12 харлыг турган. Хойларының хүндүзү кадарын эзлчежип кадарып турган бис. Дүнкезин аававыс Сендажы Самдан таныдылдан хонар турган. Авам ам-даа Өвүрде чурттап чоруур. Угбам Ангырмаа ол чайын залывыска чайлаан. Честевис мал эмчизи кижи. Ол чайын честевис соңгаар бир хоорайже билиин бедидип, курсче өөренип чоруткан. Честевис өөредилгезин доозкуже чедир угбавыс биске дузалажып чайлаар болган.

Бир-ле катап өөвүстүң Чүрекпен дээр ыды кежээ дургаар аал коданын дескиндир ээрап, түткуланып кежээлээн. Чүрекпен дээрге чүрээнин дужунда ак дуктерлиг хулгана, селбегей ыт чүве. Кадачыгы кончуг, кайы хамаанчок чүве ээрбес. Күзүп боорга ачам эдертип алгаш, ол ыды-биле дининнээш келир. Анга кончуг ыт. Бистин-биле кады өргелээр. Өрге тудары база кончуг. Өргени шоолуг ыырбас, диритте-ле пактап алыр. Өрге кежи үревезин бодаваш ындыг-даа болган. Чадавас. Дининнээр ыттар диин кежи үревес джиир анчылар чугаалажыр чүве. Мен ыдым мактап өскээр бардым, номчукчу.

Ыдыыс ээрип-ээрип, бедик хавак баарында сугда ээре берди. Удаваанда хавак баарындан чүү-даа болбаан чүве дег сыр маң-биле өгже халып олур. Бистерни авам эртен хой кадарар улус дыштанын удуһар дээш сыртык, дөжек салгаш дуңмам-биле неллириистн шүглап кагды. Удун чазырымда авам «Шымда декте, хоюзугу ооллар алгаш барды, боон-биле бооланыт, оглум» деп алгырып, оттурду. Дүүрге бары-ла бар чүве огу-даа чок чүве, билир мен.

Ынчалза-даа чүвени канчап билир дээш, хос дүүргени гутканш, дүнү далаш-биле тонаан адырганш, аттым-на дээш чазырадып, халып-ла кагдым. Авам-биле угбам ыттын соонче халышканнар. Менче уткуштур кара ыдым бо-ла халып олур. Чоокшуулап келзе-ле, көөрүмге, кагканын ыт боор, кара хой тура-даа дүшпейн, хой кажаазынче маңнапты.

Ыт ынаар арга иштинде туткуланып тур. Ында сугда бир-ле чүве дагжап кежип турар болду. Демги хой бооргаан кижи хойну салыпкан, бооладын албаныныга өөрээш, сугну сүзүп кежип чытканы ол хевирлиг.

Сөөлүнде билдингени болза, баштай ыт эзерге ийи оорларның бирээзи ытты алаактырын эзртип алгаш, хавак баарынче кирген. Ийиги оор кажаа иштинге хойлар арызынга чаштынып олурган. Кажан авам-биле угбам өгже кире бээрге, хойну чедип алгаш, кажаадан үнүп чорупкан. Ол арызында хавактан үнүп олурган ыт демги хой четкен оорну эзрип эгелээн. Авам, угбам, мен үжелээн хос дүүргевис тудуп алгаш, алгы-кышкы-биле оорнуң соонда халчып келгенивис ол. Оор кижи бооладын, туттуруп алыр эвес. Чедип алган хоюн салыр ужурга таварышкан. Оор оон дезип, сугну сүзүп кешкен ол.

Эки ыт кижиге ажыктыг.

Кара-оол САМДАН.
Улуг-Хем район.
«Арыг-Бажы» совхоз.

БӨӨЛАП ШИИТКЕН

Мурнуу-Барыын Кылатта Гуйчжоу провинциянын дээди судунун шинтпирин өзүгаар 38 харлыг тараачын Юй Яженган дээди хемчеглеп шиитгирген. Оон бурууу — араганы боду кылып, улуска садыл турганы. Дээди шинткел көргүскеннинин кол ыыдаганы — ол араганы ишкенинин түңнелинде 13 кижинин өлгени, 2 кижинин согурарганы. Арага кылып турган техниктиг метил спиртин химиктиг будүмелдер садыл турган Юань хальшкылардан алган болган.

РЕДАКЦИЯДАН: арагага хорааннаның өлген улустуң саны Тывада улам-на көвүдеп турар. Ындыг турбуже, ол хереактерни иствэр, кеземче хереэ оттурар талазы-биле кандыг-даа ажыл кылдынмаан. Чамдык улус чоок кижилериниң арагага хорааннаңганың чажырар байдал база бар. Санитар-эпидемиология эмчилери арага хыналдазын база кылбайн турар. Бо ажылды сегилер хорааннакчыларны тудар болгаш хемчег алыр талазы-биле айтырыгны кедүрер үе келбээн бе?

КӨП-ТӨЖЕК БААРЫНДА

Бай-Тайгада Тура хемнин Көп-Төжек баары. 1992 чылдын июнь 25. Эртенгинин он шак үезі. Дээрде элеш дээр булут безин чок, шил дег, чингир көк-ле чүве, кедергейдаа аяс хүн. Ол хирезинде изиг чок, тайга чер болгаш сериин, харын-даа сооксумаар. Ында калбак эзимнернин чуксуг чыды думчуктарга хап кээр, агаарның арыг чаагайы-даа магалыг, ниитизи-биле эки-ле хүн.

Ол хүн аная Бай-Тайганы дагыыр дээш Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожуннарындан болгаш өске-даа черлерден келген хөй чон чыглып келген. Ынчангаш машина-техника-даа хөй, кижи бажы-даа оргу кара чүве турду. Оларның аразында даштыкыдан келген аалчыларывыс: моолдар, шведтер, японнар, немецтер дээш, бистин буряттар, башкирлер, хакастар дээш, өске-даа аймак-сөөктүн кижилери бар. Боттугайты, даштыкыдан келген аалчыларывысты сонуургаар бодаан мен. Мээн ол күзелим бүтпейн барган. Чылдагааны билдингир — дыл. А сарыг баштыг, чолдак чүвүрлүг уруглар кылаштажып турар чорду. Улустан айтырарымга даштыкы аалчыларывыс ол дижир чораан. Кым билир олаңы, та немец, та швед кыстар чүве. Айтырып чүгаллажыр дээрге, дыл билбес кижи хоржок, инек-биле дөмей чоржук. Ол-даа канчаар, ындыг-ла-дыр, оода-ла япон кижини чаныдан топтап көрзе дээш, чадашкан мен. Олар тываларга дөмей болгаш ылгашпас. Ынча хөй кижинин та кайызы... Та чаныда турар чүве, кым билир боор. Анаа-ла турган кижини «Сен япон сен бе? — дей бээр эвес. А моолдарывыс база-ла ындыг, та моолу, та тывазы, аажок дөмей, ылгалышпас... Үүгле дылындан-на билип каар дээрден башка...

Ында бүрт дээр довурак чок, хөлбен шыкта ак-ак өлөрни чыскаалдыр тип каан. Орта даштыкы аалчыларывыс чүрттап турган, а хөй санныг майгынларга бистин улус турган. А автосадыларда бышкан эт, ужа-төш, далган тараа дээш, кандыг чемни чок дээр, үүгле акша херек. Аныяктар бөмбүктеп ойнаан, шыдыраалаары шыдыраалаан, аразында чугаалажып, «каттырышкан, ыр-хөг музыка чаңгыланган, кижилерниң ындазында сергек-омаа-даа медээжок-ла чорду...

Бичин болгаш-ла, диктор-нуң «Дыннанар, дыннанар, Тээли чугаалап тур. Ам удавас алдан дөрт мөгелерниң хүрежи эгелээр. Хүрежирин күзээн мөгелер судья столунуң чанынга чедип келгеш, аттарын бижидерин дилеп тур бис» дээн чоон үнү микрофонга чаңгыланып турду. А үе, чаңгыс черге турар эвес, бурунгаарлап, дүштекинин ийи шак чоок-шулап орду. Оон-биле чергелештир, ол хүн аная радио, телевидение, солунар редакцияларындан болгаш киностудиялардан келгилээн, иштикинин-даа, даштыкының-даа корреспондентилери база хөй болган. Ынчангаш мен ышкаш кижиниң оон репортаж кылыры болдунмазын билгеш, оларның билбес, эскербези, өске теманы шилип алгаш, бижип орарым бо. Ол дугайын биживес аргам база чок болган. Үүге дизе, тус черни эки билир, аная төрүттүнген, аная кызыл-даван маннап өскен ол черниң төлү кижи биживеске, кым бижиир боор. Чамдык бо черниң ат-сывын эки билбес кижилерниң бижип каан үүлдерин номчуурга, сыр өске боор чоржук. Чижээ, Тураның Көп-Төжек баарыга болган улуг маргылдааны, доо ол Туранын Калбак-Шыкка суг болган кылдыр бижип каан болгулаар чоржук. Ынчап баарга, шынга арай дүүшпес апаар-дыр ийин...

Чижек кылдыр июль 1-де үнген № 77 «Хемчиктин сылдызында» «Бай-Тайганың эдээнге болган байырлал» деп үүлдү номчуп көрүнер даан. Тус материалла үстүнде мээн бижип орарым бо улуг байырлалды, дөө ол Хөнделен-Бажының Калбак-Шыкка болган дээрге, кайын таажыр. Маргылдаларның үргүлчү болуп эртип турар чеви — Калбак-Шык эвес, а Тураның Көп-Төжек баары дөө чер болгай. Ол дугайын ам каксы-даа бол, чугаалай бээр мен...

Шала озалааш кезек-кезек, сырый үнген шетчигештер баарында, улуг-ла чоон кара дыттың хөлегезинде, бажының дүктери шуут-ла ак хар, күш-ажылдың болгаш спорттуң хоочуну, хүндүлүг пенсионер Балдан-оол Чыңгылап оглу Салчак-биле хөөрежип ор бис. Бирле чугаа кадында; «Бо черни үүге Көп-Төжек деп адаан чер боор, акый?» деп айтырдым.

— Ынчан беш бе, алды бе харлыг боор мен. Көп-Сөөкке дуган тудар дээш бо черден хөй дыт ужурган. Ынчангаш Көп-Төжек деп адаан чер бо. Төжектериин хөйүн көрбес сен бе. А Көп-Сөөкке хүрээ черле турган. Мени тейледир дээш ынаар аппарып турган. Хүрээни чогум кажан тутканын билбес мен. Мен төрүттүнмээнимделе туткан боор. А дуганны 1911 чыл үезинде тутган. Ону билир мен. Ынчан Көп-Сөөкке кезек кыдаттар турган. Дуганны олар тутган. А оон ыяжын бистин өгбелеривис моон кескеш, дөө ол Көп-Сөөкке чедир аът-биле сөөртүп турган чүве-дир.

А революция сөөлүнде, Тывага хүрээни-даа, дуганны-даа узуткан, чок кылганын билир болгай сен. Ам оортан чүү-даа артпаан. Үүгле бо хөй төжектер-ле ол дугайын сагындырып, дириг херечи боон тургулаары болдур. А мурнувуста бо чыдар шык база улуг төөгүлүг чер бо, дүнмам. Кажан бистин Тывавыс феодалдыг-даа турда, а революция сөөлүнде-даа кожуннун улуг-улуг чыскаал - байырлалдары-даа ыяап-ла борта эртер турган чер бо. Ол чаагай чанчылывыс ам катап эглип, бөгүн маная база катап хөй мөгелер хүрежири ол-дур. Ол эки-дир.

Шаанда маная ТАР-ның сураглыг начыннары Салчак Намчыл, Хомушку Шончууржук, Хөнделеннің мөге Датпаа, Көп-Сөөктен Салчак Чаргаа Арыг, Салчак Чаргаа алышкылар дээш, өске-даа хөй-хөй мөгелер маная хүрежип, шүглүп турганнар болдур ийин. А сээн ачан база маная каш-даа шүүлген кижи. Үстүнде чугаалааның мөгелер Намчыл, Шончууржук, мөге Хүрен, Сүт-Хөлден мөге Дарыжык, мөге Сарыгбай суг маная келгенде, баштай ылап-ла ачанны амалап аар, ачанга октадыр, хөктүг эрлер боор. Көрүп чораан караам бо-дур. Атыг база шыырак-ла, узун-даа, делгем, улуг-даа кижи болдур ийин, оол. Үжен, үжен беш, дөртен чылдар үезинде ону каар кижи Бай-Тайгага барык чок турган. Үүгле мөге Намчыл-биле неләэ артып каар турдулар. Бирде бирээзи, бирде бирээзи шүглүр, ындыг эрлер чүве. Ачанның шүглүп турган чери дөө ол мурнувуста чыдар шык ол-ла-дыр. Ол үеде аът-даа, мөге-даа кончуг-ла адаанның турган болдур ийин. Ынчангаш Көп-Төжек баары кончуг төөгүлүг чер. Сен ол дугайын чоп биживес сен? Бижиир болза эки-дир ийин — дээш, Балдан-оол Салчак таакпызын кыпсы берди...

А мен аная өөрүп четтирген-нимни илереткеш, Көп-Төжек дугайын бижиир боон аазаан кижи мен. Ам ону күүседип, бо үүлдү шелип орарым бо. А мээн сагыжымга, дөн-даа билиримде, угбам-биле кады орган дөнүвус —дөө ол-ла-дыр. Ачавыс оон девип үнерге, улусчон ачавыстың соонче быыкан эттер, курут, быштак октап, курайлап турар боор чүве чоржук. Ачамның улуг мага-боду, чоон дөмөктери, ынчан шаанаткан, кыдат торгузу, чыраа кара аъды база катап караамга хензиг када көстү каапты...

Шынап-ла, хандыр төөгүүр болза, будун тоожу-даа бижип боор, төөгүлүг-даа, солун, чараш-даа чер.

Ынчал орувуста, «Эргим аалчылар, ха-дунма чон, алдан дөрт шилиндеи мөгелерниң хүрежин эгелээр-дир бис» дээн диктор-нуң чоон үнү микрофон дамчыштыр эзим иштің бир кылдыр чаңгыланы берди.

Кайнаар-даа көөрүмге, чингир дээр, хөй машинатехника, кижилер-ле кижилер... А Бай-Тайганы канчаар дагаанын, кым шүүлгенин, кымның аъды эрткенил дээрзин, корреспондентилер, өөрүм бижип каапкан. Мен ону катаптавас мен.

Салчак САРЫГ-ООЛ.
Бай-Тайга район.

Кызыл хоорайның чөөн талазында чаңгыс каът шагда-ла туткан бажында өскүс уругларны азырап, өстүрүп турар. Оон коллективинде башкылар, няньлар-даа бар. Чер-черден эккелген чаштарның эмчизи Светлана Биче-ооловна Яндай-оол, уругларның энези Елена Васильевна Красношекова, Сайлык Биче-оол дээш, оон өскедаа кижизидикчилер чаштарның кадыкшылы, омак-сергек өзери дээш улуг сагыш салып турарын онзалап демдеглээр ужурлуг.

ЧУРУКТАРДА: Кызылда уругларны бажыныңны ажылдакчызы Елена Красношекова бир харлыг Чингис-биле; бичин чаштарның даштыгаа ойнаар дээш үнүп келгени.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруктары.

БИЧИИЛЕРНИҢ ЧУГААЗЫ

Кырган-ава кильки деп байлаңнар консервазы садып эккелген. Душтеки чемде кижи бүрүзүнүң тавааңга бичиничин кылдыр каан берген. Дөрт харлыг Туя көрүп ора:

— Кырган-авай, карактыг арын чивес мен диген.

* * *

Үш харлыг Барбалдай кырган-ачазының агара берген бажын суйбагылааш:

— Ачай, сээн бажыңы кым будуп берди, кырган-авам бе?

* * *

Бичии Орлан диспеезин эргеледип, ойнап оргаш:

— Сээн черле үүге мыйызын үнмезил үзэ? Че-че, хөөкүйну! Салын агара берген, кырый берген ол бе?

* * *

Бичии Мяра аразы-биле садыгга чораан. Чаныл келгеш аразындан айтырган:

— Садыгның конфета-печеньелерин кым чипкени ол, авай?

Эрезен ТЕЖИТ.

Харылзаалар

НААДЫМГА ЧОРДУВУС

Моолдуң Увс аймааның Улаангом хоорайының аныяктар театры-биле чардынган керээ өзугаар Таңды районнуң культура ажылдакчылары июль 7-де Моолче аъттаныптывыс, Өөрүнүн Хандагайты суурга дүн чарып алгаш, эртенинде кызыгаарны эртип кээривиске, бисти уткуп алыр дээн улузувус шала озалдай аарак бисти уткуп алдылар. Бис ол-ла хүн Увс аймактың Давст сумузунга кежээ концерт үндүрдүвүс.

Бистен ангыда Тожу районнуң бот-тывынгыр артистери база чораан. Тожучуң ыры-хөгжүмнүг «Оргаадай» ансамбли моол көрүкчүлерге уран талантызын бараалгаттылар. Бистің «Пластика» танцы бөлүүнүң кыстары танцы-самын теве бээрге, көрүкчүлер диннитиг адыш часкаашкыннары-биле хүлээп ап турдулар.

Моол өөнүктерниң аразында ийи-чаңгыс тывалаар улус бар болду. Мен ол чоруп турган, Зоригт, Болд дээр өөнүктерлиг болдум. Зоригт аалчылар бажыңында тускай хууда өрээлдиг кижи болду. Белек кылдыр менээ бичин хөм идиктер берди. Оон кутканы сарыг шайын аартап, быдаазын ижип, хойтпак аразын-даа ижип хөөрештивис. Моолдар арганың сөөлүн ижип төндүргеп, өрү дээрже чажар улус болду. Ооң ындыг дээр.

Болд деп өөнүктүн өөнге база чордум. Концерт соонда аныяктарның танцы кежээзи база болду. Солунун чүү дээр.

Моолга чоруп чоруурга, ховуда хову. Арга-ыяш ында-хаая таваржыр. Улаангом хоорай биле Давст сумузунуң аразында оруктуң багай деп чүвезин! Моол чоллаачы ол орукка өөренип калган хевирлиг, халап болган шавар кижи болду. Ана көңгүрткейнип-ле чоруур. Орук ара дугуювус база чарлып калган, арай деп-ле четтивис.

Улаангом хоорайга келириви-ске, аныяктар театрының режиссёру Амырсайган бисти алчылар бажыныңга чыдар черивисти дугурушкаш, ресторандан чемгерип калды. Моолдар база кыдаттар ышкаш, ристен чем кылыры кончуг улус болду. Шайының амданыны кончуг. Эзттидаа эндере чип чордувус.

Наадымыңга баш удур аажок белеткенген. Ийи хүн иштинде болган наадымыңга Улаангомнуң стадионуунга концерт база көргүстүвүс. Шыырак мөгелериниң аразында бистің Тывага каш удаа кээп, бистің мөгелеривис-биле хүрежип каапканнары бар чорду. Моолдуң күрүне тугун долгандыр девээш, тукка мөгейгеш, аяк шайны ишкеш, ааржы, курут, боова-боорзакты чоне чажар.

Биске ийи мөге октажып чадап туруп бээрге, очко санааш, бирээзин тиилээн кылын каар-ла болгай. Моолда ыяап-биле октажыр улус чорду. Оон ангыда ийи холга даанган-даа улаштыр хүрежир, бирээзин албан черге чыттыр октаар. Дөрт хончу база чок. Ол аймактың кончуг мөгелери Тулгаа биле Баянмухт Улан-Баторже хүрежип чоруп барган болду. Шүүлген мөгениң шаналы — моол кадыг идик, үжүүрлешкениин — майгын.

Аалчылар бажыңына Сенгил сумузунуң тывазынга база ужураштывыс. Ол Улаангом хоорайның АТБ начальниги кижи болду. Тывалар келген деп дыннааш чедип келген. Аажок хөөрештивис.

Бисти Таңды кожуунуң культура кылдызының эргелекчизи Ольга Куулар удуртуп чораан. Наадым төөгениин соонда Убса-Нур хөлге эштип, дыштанып чордувус. Дыка-ла улуг хөл болду, суунуң чылыы кедергей, артында дуст.

Моолда чүү-даа чүвениң өртээ аргажок улуг-дур. Мен үш сериялыг Чингис-Хаан дугайында кино өртээнге 60 төгрег төледим, «Архи» деп арагазының өртээ — 500 төгрег. Чамдык улус бисти бараан солчур дээш амыратпайн, өрөзлдеривистен бээр соктап, хөлчок болду. Кандыг-даа нацияның чонунда кандыг-даа кижилер бар болганы ол-дур.

Ниитизи-биле оюн-концерттиг, хөглүг, солун чордувус.

Альберт ОНДАР.
Бай-Хаак суур.

Шажын ажылдакчызы-биле чугаа

«ДЕМНИГ БОЛГАН БОЛЗУВУССА»

Эрзинин районнар аразында сарыг-шажын ниитилелинин даргазы Борис Эренчинович Содунам-биле чугаавысты шажынга хамаарыштыр эгелээш, ол дугайын чугаалажып олура, шажын өөредилгезин тыва черде канчаар чорудуп турарын оон сонуургадым. Шажын талазы-биле чурагай эртеминиң ажылдакчызы, домнал эмнээр талазы-биле шажын эмчизи чугаавысты мынчаар уламчылады:

— Ол талазы-биле бүгү-ле айтырыгларны харылаарынга белен мен. Шажын өөредилгезин чорудуп болур кижилер бисте Тывада бар, чижээ. Куулар Орус башкы бар-дыр, «Шынга» оон удаадараа үнүп келир үүүлдерин кончуг кичээнгейлиг номчуп көөр болза, дыка солун, ханы чүүлдер бар. Ол болунуу-биле база шажын өөредилгезин чонга чедирип турар, кадрларны база өөредип чоруурун сеткилимде өөрүшкү-биле хүлээп көрүп чоруур мен. Боткa хамаарыштыр чүү деп болуурул? Белеткен турар кадрларымны шажын төөгүзүнге, оон философиязынга өөредип турар мен. Эрги моол, тибет болгаш англи бижикти номчуп бижиринге база өөреним турарлар. Шажын төөгүзү, оон философиязы дээн айтырыгларны болум коллады өөредип турар мындыг мен, а дыллар талазы-биле билигни чедип алырынга ол талазы-биле тускай эртеминг кижилерни ажыглап турар бис. Англи-дылга сут болза, дээди эртеминг башкыларның дузазын көрүп тур бис. Оларның кижилгези-биле чоннуң өөр чаяанның шажын эртеминге сүмдүлүг ажы-төлүн өөредип турарым ол.

Ол ажыл үүгле оон-биле кыгыгаарлаттынмас деп чүве билдингир, шажын эртеми деп чогум чүл ол, ону канчаар билип ап, ажылап болуурул дээн чижектиг билишкинчеин чонга парлалга дамчыштыр чедирер ужурлуг бис. Оон-биле кады домнал-биле эмнелге ажылын уламчылаар мен.

— Ындыг-дыр, а ынчаарга улус өөредиринге хандырылганын чарыгдалынга хөреңгиин каймын ап турар силер, өөренип кирери телевирлиг бе? Ынчаарга даштыкы дыл башкыларының дугайында үстүнде чугааладнар, кичээлдерни олар чугаажок халас эрттирбейн турар болгай...

— Бо ажылды кымнын-даа дузазы чокка чорудуп турар мен. Башкылар ажылы дээш телевирлиг, ажылдааны-биле ап турарлар. А шажын талазы-биле Күссүн башкы бис ийи халас өөредип турар бис. Аъш-чем хандырылгазын, биске ажылдаан башкыларның ажыл телевирин боттарыстың орулгаавыс-биле дуглап турар бис. Акша-көпеек талазы-биле амыр чүве кайда боор, өревис ам безин 50 мун рубль чедип турар. Өөредип турар оолдарывыстың ала-иелери, дөргүл-төреллери районнарда чурттап турар болгаш ажылагыйының эви-даа таарышпайн турар чадавас, амдыызында быжыг харылзаа тургустунмаан. Оолдарның чамдыктары өскүс, төреллери шоолуг тооксавас-даа боop чадавас. Ол дээрге ол улустун боттарының хууда херээ-дир, оларның биске хамаарылгазы эвээш. Биске дуза кадар күзелдиг кижи болза, чедирип болур, ажырбас. Дузаазын чедирип турар ийи-чаңгыс кижилер бар, ындыглар үүгле биске эвес, оларны бүгү Тывага бүүн чедирип турар деп билир мен, үүгле дээрге, бурган мөөнүндан кылып турар буянныг ажылымга өөренген өөреникчилерим-даа, кыдыындан дегкин, дузалажып турар кижилер-даа төөгү чок буян үүлүзүн кылып турары чугаажок. Мээн өөреникчилерим, оларның өөреникчилери бурган буянын тыва чонни бүлүүн бүгүзүнге чедирип, улуг-бичии кижилерге шын орукту айтып бээр дээрзинге чигзинмес мен.

— Өөредип турар ол оолдарынар шажын өөредилгезин кажан доозарыл? Чүүү кылып шыдаар кижилер болуурул база каяа ажылаарыл? Оларның ажылы үүгле силерниң ниитилелиңерге артары-биле кыгыгаарлаттынар бе, чаңгыс сес-биле чугаалаарга, өөредип алган кижилериңер боттарынарга ажылаар ыынаан.

— Мээн бо өөреникчилерим кара чурагай эртеминге бо үеним сөзү-биле чугаалаарга, астрология эртеминин ужукдының билир болгаш, кымның үү чүүлден, кандыг кемдээшкинге таварышканын азы таваржып болуурул деп үүлүү база чер-чурт болгаш октаргай-биле дириг амыганнарның харылзаазын билир, харылзаштырып шыдаар шажын ажылдакчылары болур ужуррлуг. Баштайгы курстарны моон эгелээни ол, бо оолдар ажылдап чорааны бүгү казынында өөреникчилер. Шажын эртемин кайы хире деннелге чедир өөренгеш, бурганнаар-дыр сен, аная чедир өөренген шажын ажылдакчызы дээр. Кажан ол кижи дириг олурда, ол ону дооскан кижи чүве деп, оон эртем-номун кызыгаарлаары белге.

Шажын ажылдакчыларынга шынна сеткил-биле бүзүгеп, дуза дилеп келген кижилерни хүлээп ап турар-ла чүве болза, келген кижинин айтырыынга дүүштүр ажылдап шыдаар кижи деп билир ужуррлуг. Бир эвес ол кижинин айтырыынга хоржок хире кижи болза, өске кижиге баарын сүмелээр ужуррлуг. Черле ынчаш, шажын ажылдакчылары «ол кижи эки, ол багай, кошкак, мен шыдаар, ол шыдавас» диген ямзылыг сөстер этпес ужуррлуг, үүге дээрге, ол улус шуптту бурган айбычылары боop турар. Оларның номчуп турар номнары, ажылдап турарының хевирлери ангы-ангы-даа болза, кол утказы дөмей, сорулгазы чаңгыс болганындан, бурган номналы шуптту-ла бурган номналыдыр. Ынчалзажок ол номнарда чүү деп бижип каанын билбес кижи болза, ону кандыг деннелге чедир номчууру билдинмес, чүүү номчуп каарга, чүү болганыл, ам чүүү номчуурул дээн чижектиг чүүлдерни билир-билбезинден, шажын ажылдакчызының чүүү кылып шыдаар, шыдавазы билдинер ужуррлуг. Оон-биле кады, кымның чүүү кылып шыдаарышыдавазын чоп дөмей-ле биле бээр. Өөреникчилериңге ол дугайын чугаалап олурар мындыг мен.

Өөреникчилерим Санкт-Петербургта он үш дугаар Далай-Ламаның Россияда сарыг-шажынын улуг хүрээзиниге барып, башкыларга шылгалда эртер болгаш немелде өөредилгени, билигни аная база алырлар. 3-4 чыл өөренип ажылдааш, бо оолдарның хөй кезии Чадаана хүрээзинге ажылдаарлар. Ол хүрээ тургустунгуже чедир, олар бистің ниитилелдің ажылдакчылары-биле кады районнар кезип, чүдүкчүлерге бараан болурлар.

Санкт-Петербург хоорайның Калачакра бурганның хүрээзинин баштайгы тыва доозукчулары мээн-биле алды кижи июнь 29-та шажын ажылын эгелеп, Улусчу чогаадылга бажыңына баштайгы хурал номналын улуг хелин башкывыс Данзан Хайбызун Самаевтин киржилгези-биле эгелээн. Аная барган кижилер билир.

— Силерниң белеткеп турарынар оолдардан алгыда, Улан-Удэде өөренип турар хуурак оолдар база бар болгай, олар каяа ажылдаарыл, кандыг, кым деп кижилер боop доозуп келириул?

— Ында он оол өөренип турарлар, оларның үүү тибет медицина-биле эмнээшкин чорудар кижилер боop, өөренир хуусаазы алды-чеди чыл чеде бээр. Олар Эрзинниң суурларындан бистің ниитилелдің барган улус чүве. Эрзинден мээн аппарганым дөрт оолдарым-биле шажын номналының сургуулунда Тывада тургустунган сарыг-шажын ниитилелиндеи В. Ш. Кара-Салдын аппарганы оолдар база өөренип турарлар. Номнал өөренип турар кижилер ам 8-9 айда шажын номналының эге курузун дооскаш, чаныл келир ужуррлуг. Чонунга буянныг-ла бараан болурун оларга кузээр мен.

Сарыг-шажын эртеми —кижи дээш сөптүг, хөй талалыг эртем дээрзи билдингеш, делегейнин булун бүрүзүнде, ылангыы Европада, Азия чурттарында, Моолда хөй янзы хевирлери-биле сайзырап турар деп чүвени черле демдеглексээн ийик мен.

— Ынчаарга сарыг-шажын ажылын биске Тывага, канчаар чорутса эки. ол талазы-биле ажылдап чоруур кижи силерниң болалыңар чүл, Борис Эренчинович?

— Бо айтырыгга харыы солуннарга көстүп келир ирги бе-деп чондан маная чораан мен. Шажын ажылын черчуртувуска, тыва чонувустуң араазында бо үеде канчалдыр делгередип болурул деп айтырыгны хөй чылдарда бодап, өөренип келдим. Чоокку чылдардан бо хүннерге чедир Моолга, Бурятияга, Калмыкияга, Москвага, Санкт-Петербургка чоруп, Азияда, Европада шажын ажылынын хевирлерин көрүп, Тибет, Индия, Кыдатта кандыг боop турарын башкылардан айтырып, сумележип турдум. Кореяның, Японияның болгаш Германияның, Американың сарыг-шажын ажылдакчыларындан сүме ап, олардан өөренип келгенимиин түннелинде, лама ринпоче башкыны август, сентябрь айларда тибет чуртундан Тываже чаладым. Мээн бодалым болза, эрги-ле олчаан чаңгыс черге таптап турбайн, кадрларны бүгү-делегей чергелиг өөредилге черлериниге өөредип ап, шажынны эрги болгаш чаа хевирлерин черчуртувуска делгередири чугула деп түүмээш, өөреникчилеримин ол оруктс углаан мен.

Мээн сүмем — район бүрүзүнге Тываның хүрээ турган сумуларына катап хүрээ тудар айтырыгны ниитилел кежигүннериниң организакчы дузазы-биле, совхозтарның, кооперативтериң материалдыг деткимчези-биле тударын белеткээр, кадрлар белеткээр ажылды шын организаттаары чугула дээрзин чондан дилээр. Чер-черде ниитилелдериин кежигүннерин шажын талазынга, оон эрги, чаа хевирлериниге өөредири чугула. Бо талазы-биле таарымчалыг байдалды тургузуп бээрин Тываның Чазак чериниде дилээр-дир мен. Оон-биле кады Тывада баштай тургустунган ол чарыкта болгаш хемнин бо талазында Алдын-Богда аттыг ниитилелдериин тудуг ажылдарын чоннуң база хоорайның бүгү организацияларының материалдыг дузазы-биле дүрген тутканы. Шажын ажылдакчыларының ажылдаарына таарымчалыг байдалдарны тургузарын хоорайның удуртулгазындан, чер-чер Советтериниден дилээр болалдыг мен. Тыва чоннуң мөөнүнга шын, арыг сеткил-биле бердинип ажылдаар кадрларны дүргеп өөредирин чедип алыр.

Бистің бо үеде 17 дугаар Алдан чыл 1985 чылдан эгелээн бо үе — эртем өзугаар болза, космостуң, а бистің-биле алыр болза, шажын эртеминиң үези дээрзин билген турары чугула. Ынчангаш ниитилелдер аразынга азы шажын ажылдакчыларының